

СУЧАСНІСТЬ

ГРУДЕНЬ 1983 — Ч. 12 (272)

О. ЗУЄВСЬКИЙ: ПАРАФРАЗИ II

**Ю. ШЕВЕЛЬОВ: КУЛШЕВІ ЛИСТИ І КУЛШ
У ЛИСТАХ**

**Ю. КЛИНОВИЙ: ЮРІЙ МОРАЧЕВСЬКИЙ,
ЙОГО БАТЬКИ, ЙОГО ПРИЯТЕЛЬ**

П. ГОЛУБЕНКО: ПОЗА МЕЖАМИ МОЖЛИВОГО

В. ГРИШКО: ВІД « МАНІФЕСТУ » ДО ГОЛОКОСТУ

**Б. БУДУРОВИЧ: ВАТИКАН, ПОЛЬЩА
Й УКРАЇНЬСЬКА КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА
НАПЕРЕДОДНІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

**В. КУБІЙОВИЧ: МОЇ ПРИЯТЕЛІ,
СПІВРОБІТНИКИ, КОЛЕГИ**

НАЙНОВІШІ ВИДАННЯ «СУЧАСНОСТІ»

Богдан Бойчук

ВІРШІ, ВИБРАНІ І ПЕРЕДОСТАННІ

Нью-Йорк, 1983, 199 стор. Обкладинка Любослава Гуцалюка.
Вибірка віршів з п'ятох друкованих ранніх збірок — «Час болю», «Спомини любови», «Вірші для Мехіко», «Мандрівка тіл» і «Подорож з учителем», а також вибрані вірші з п'ятох недрукованих збірок.

Ціна 8 ам. дол.

Микола Горбаль

ДЕТАЛІ ПІЩАНОГО ГОДИННИКА

Поезії та пісні

Мюнхен, 1983, 398 стор. Упорядник Надія Світлична. Музичний редактор Ігор Соневицький. Вступні статті Надії Світличної та Віри Вовк.

Обкладинка з картини Никифора в оформленні Якова Гніздовського.

Це перша збірка поета й композитора — сина лемківської землі. Поділена збірка на три розділи: «Дні і ночі» — поетичні рефлексії, написані під час ув'язнення (1970-1977); «Детали піщаного годинника» — вірші-афоризми з періоду другого ув'язнення, де він і тепер перебуває; «Пісні» — 17 текстів пісень з нотами. Перша пісня «Цвинтарі» написана лемківським діалектом.

Ціна 14 ам. дол.

Замовлення на всі видання «Сучасности» висилати на адреси В-ва:

В Європі:

Sucasnist
Müllerstr. 33, Rgb.
8000 München 5
Federal Republic of Germany

У США і Канаді:

Nina Ilnytskyj
254 West 31st St. 8th Floor
New York, N. Y. 10001
USA

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО, СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ГРУДЕНЬ 1983

Ч. 12(272)

**РІК ВИДАННЯ ДВАДЦЯТЬ ТРЕТІЙ
МЮНХЕН**

**«SUČASNIST» — DEZEMBER 1983
MÜLLERSTR. 33, RGB., '8000 MÜNCHEN 5**

Редактор: Іван Кошелівець.

Редакційна колегія: Вольфрам Бургардт, Василь Витвицький, Анатоль Камінський, Богдан Кордюк, Василь Маркусь, Кирило Митрович, Аркадія Оленська-Петришина, Леонід Плющ, Мирослав Прокоп, Богдан Рубчак, Надія Світлична, Юрій Шевельов.

Видає: Українське товариство закордонних студій «Сучасність».

Усі матеріали до редакції просимо надсилати на адресу: Sucasnist, Müllerstr. 33, Rgb. 8000 München 5. Bundesrepublik Deutschland. Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора і видавництва. Передруки матеріалів з України дозволені за поданням джерела.

Резюме статей цього журналу друкуються і реєструються в «Historical Abstracts».

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Inhaber und Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien «Sucasnist» e. V. München.

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: Hryhorij Naniak.

Anschrift für alle:

Müllerstr. 33, Rgb. (Telefon 26-37-73)
8000 München 5
Bundesrepublik Deutschland

Druck: Max Schick GmbH, Druckerei und Verlag
Daiserstraße 13—15, 8000 München 70

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

ПАРАФРАЗИ II

Олег Зуєвський

НІЧНИЙ СТРАХ

Потворний страх лишився без лица
У чорному, як лебідь, покривалі
Для зляканого маривом знавця
Всієї голубої інтегралі.

Йому для муки буде цілий звід
Гойдатись поза млявою рікою:
На північ, південь, захід і на схід
Вітряк вирує понад головою.

То вирізьбилися із далечини
Самотности нічної темні крила,
Щоб, крізь холодні перейшовши сни,
Вона у безгоміння їх спинила.
1980

ПОМИЛКИ МИМОЇДА

Як музика нічна
Дрижить у склянці,
Так дівчина одна
Сумує в танці.

Не впасти другій ниць
У безнадії,
Бо в неї з патериць
Постали змії.

Мойсея зріли б ми
При фараоні,
Та чудо: килими
Горять червоні.
1982

AURORA BOREALIS

(Пам'яті М. Зерова)

В кільці безмежного каміння
Увага до квіток рясних,
Що не торкнула мла осіння
І жадної посеред них,

А тільки просторинь безхмару
Злякав уявлений павич,
Аж до зірок Волосожару
Здіймаючи зелений клич

Як відповідь на давню змову,
Що в пам'яті його живе
Нагадувати знову й знову
Морозиво фісташкове.
1983

ПІВКУЛІ

Для Саломеї більш нема доріг,
Крім орнаментів і покрою,
Куди її трофей назавжди ліг
У підземеллі головою,

А дві руки півкулями й тепло,
Яке покрило білі щоки,
Із ними кров'ю вірною текло,
Не виміряючи, допоки

І до якої правди чи до зла
У візерунків сьйиній зливі,
Що смерті експертиза нарекла
Словами злякані й звабліві.
1983

НОВІТНЯ ДАНИНА

(З П. Пікассо)

Вино зустріти справжнє на полях
Поміж зірки не згубленого ока,
Що пододало знов той самий шлях,
Яким данина плавала жорстока,

Тепер лише моделями вони
Збираються у згоді почергово,
Прибувши разом не з далечини,
Звідкіль їх приганяло владне слово,

А тільки від кафе і від сусід,
З іменнями Козета, Гретхен, Мавра,
На свій нудний, без голоду, обід
У мирнім товаристві Мінотавра.
1983

ЧЕТВЕРО НА ЯРМАРКУ ТЕККЕРЕЯ

Подібність їхня, як на стінах залі
У вікнах, де вікно попри вікно,
Що поділили фарби розбуялі
На візерунках, зібраних водно,

І канделябрах, поспіль над столами
Повторюваних зрадою свічад,
Неначе золота завислі плями
Чи то застиглий сонця водоспад,

Який освітлює премудру книгу,
Змарновану за довгі роки вщент,
Аби веселу молоду квадригу
В життя віддати зимний орнамент.
1981

УРОЖАЙ

Гірлянди змалювали все, що є
На цій картині в жовтому розливі,
Де літо скінчило життя своє
І хазяї набутками щасливі:

У неї більша гілка, мов натяк
На весни, що розкриються квітками,
А для дитини щирий переляк
Його сопілкою виводить гами,

Бо замість іграшки на моріжку
Зібрались друзі, пам'ятні віднині,
Які прислужаться ще на віку
В житті у неї не одній картині.
1982

З ІТАЛІЙСЬКОГО ГЕРМЕТИЗМУ

Та, що від неї зав'язався лік
Ночам приємним Страпаролі,
Лишила хитру загадку навік
Про злу мінливість однієї долі:

Почався в клітці день її тісній,
Де привела вона малого сина.
В утробі заклятій він виріс їй,
Не бачивши, як сяє літня днина.

Однак він з'їв її усю дотла,
Хоч берегла б вона його особу.
І доля ця всього тільки й була
Солодкої сестри якогось бобу.
1980

СПІЛЬНЕ ВИНО

Цим вибором удовольнитись можна
При гострім пензлі, що на висоту
Його і думка схоплюється кожна,
Подобу переносячи святу

В її повторення, неначе сила
Бульок, які роями подались,
Де втіх палке життя вона спинила,
Їм також не закінчене колись

У ягодах, що їх червона рана
Горіла серед повносилих грон,
Для світлого коштовного шампана
І сублімацій чистих в унісон.
1981

КУЛІШЕВІ ЛИСТИ І КУЛІШ У ЛИСТАХ

Юрій Шевельов

Поетика епістолярного жанру не опрацьована. Історії листування на Україні ще не написано. У загальній формі можемо собі уявити, що кожний лист виникає із співгри двох особистостей, автора і адресата. У загальній формі знаємо, що стиль листів якось мусить бути зв'язаний з літературними стилями доби. Але як конкретно це відбувається, зовсім не вивчено. На практиці, коли йдеться про листування літераторів, його використовують звичайно як матеріял для побудови біографії даного письменника на рівні з документами, щоденниками, спогадами, але без уваги до специфіки епістолярних писань.

У першій половині 19 сторіччя листування українською мовою тільки вбивалося в колодочки. Після чудом збережених любовних листів Мазепи до Мотрі Кочубеївни, поетичних і інтимних, традиція приватного листування рідною мовою занепадає. Навіть найзапекліші протиросійські діячі листуються по-французьки, по-російськи, латиною. Від Котляревського українських листів не збереглося (правда, не збереглося від нього суто приватного листування взагалі. Не знаємо, чи писав він такі листи українською мовою).¹ Левко Боровиковський навіть листи до діячів українського пера писав по-російськи. Серед листів Квітчиних (як вони репрезентовані в його шеститомовій збірці творів радянського видання) тільки листи до Шевченка писані по-українськи, 4 з загального числа 91. Правда, маємо від Квітки «Листи до любезних земляків» (1839), але це літературна стилізація, а не справжнє послання від людини до людини.

Тільки з появою Шевченка становище міняється. 60% його листів писані по-українськи, 7% двомовні. Коли зважити, що 13% його листів писані до росіян, що не знали української мови, а 7% до

На початку 1984 року в виданні Української Академії Наук у США має вийти збірка вибраних українських листів Пантелеймона Куліша. Друкуємо тут, за ласкавою згодою редактора видання Юрія Луцького, з невеличкими змінами вступну статтю до цього видання.

1. Якщо покластися на свідчення Т. Шевченка в його повісті «Близнаць», Котляревський радо писав листи приватного характеру українською мовою (Тарас Шевченко, Повне зібрання творів у шести томах, Київ, 1963, том 4, стор. 62).

поляків, де російська мова була мовою спілкування (Шевченко не писав по-польськи), то на пайку листів з «добровільно» вибраною російською мовою припадає лише 13% — справжня революція супроти його попередників.² Але в Марка Вовчка поділ радше нагадує передшевченківські часи: з її листів 13% припадає на українські (писані до чоловіка, Опанаса Марковича, до В. Доманицького і кілька випадкових), а решта — російські з кількома французькими. Правда, як відомо, Марко Вовчок була російсько-польського походження і після короткого періоду активності в українській літературі фактично перейшла до російської.

Для Куліша така статистика не можлива, бо важливі частини його листування втрачені (наприклад, можемо тільки здогадуватися, що у випадку двох його позашлюбних «романів», з Марком Вовчком і Параскою Глібовою, листування провадилося по-російськи) або не опубліковані. Якщо прийняти, що пропорція українського і російського в збережених і опублікованих листах відповідає загальному образу, то приблизно мали б ми (за підрахунком Юрія Луцького) 43% українськомовного матеріалу. Відсоток цей, звичайно, піднісся б, якби виключити російських адресатів, де Куліш не мав вибору, якою мовою писати. Впадає в око, що є кілька адресатів, до яких Куліш писав уперемішку обома мовами, часом українською, часом російською, без видимої причини, а подеколи були це й двомовні листи, з частиною однією, а другою частиною — другою мовою. Серед таких адресатів можна назвати його дружину Ганну Барвінок, що сама була українською письменницею, Івана Хильчевського, керівника його друкарні Данила Каменецького. Були в нього (як і в Шевченка) листи, що мали частину українську, а частину російську. Тільки в поодиноких випадках можна бачити виразно, чому обрано російську мову. У період тульського заслання, 1847-1850 і до смерті Миколи I, коли Куліш був під поліційним наглядом і переляканий, він писав майже виключно російською мовою (за винятком кількох листів до Осипа Бодяньського). «Роман» з Лесею Милорадовичівною, що відбувався весь у листах українською мовою (і що становлять справжню перлину епістолярного жанру), закінчився листом Куліша про розрив, укладеним по-російськи. Російська мова тут ніби здвинула мур між кореспондентами, поклатала край інтимності українськомовного обміну листами.

Стилістично беручи, листування українською мовою 19 ст. зроджувалося (як і літературно-оповідна проза взагалі) з імітації

2. Знаємо, що від деяких своїх кореспондентів Шевченко просто вимагав, щоб вони не писали до нього, за його висловом «черствою кацапською мовою».

селянського — чи краще «мужицького» — стилізованого монологу-оповіді чи діалогу — в його літературно-перебільшеному вияві. Риси цієї оповіді «під мужичка», чи сказати б, à la moujik, добре вивчені в зв'язку з прозою Квітки-Основ'яненка, чи Гулака-Артемовського, чи Євгена Гребінки, цілком стосуються і до епістолярного жанру під пером, наприклад, Квітки або Якова Кухаренка. До таких рис належать діялогізація, надмір вульгаризмів або димінутивів, тупцювання на тому самому слові, синтакса сурядности й перелічення, уникання чужих слів через описові або неточні власномовні відповідники (у Квітки в листі до Шевченка, 1841: «не у тую хату надписав» — не на ту адресу; «будуть усякі народи» — кляси суспільства) або ж через народну фонетику або й народну етимологію, оперування суто місцевими фактами як загальновідомими (у Квітки в листі до Шевченка, 1841: «чую, що Ви лучше малюєте, чим Борисівський іконописець»), надмір вигуків, прислів'їв, самоперебивань тощо. Усе це разом створює образ-маску дурникуватого і просторікуватого провінціала-оповідача. Стиль цей діє кумулятивно, короткі зразки не покажуть його досить виразно, але ось усе таки два, перший з Квітки (1841), другий з Якова Кухаренка (1856), опис кримської війни:

«Ануге, кажу, хлопці, дівчата! мотнітеся швиденько зиськайте мені плахту, дівочу сорочку з ляховками, стрічки, ленти, давайте усього... Бігають мої, повисолоплювавши язики, а я взяв та й занедужав гарненько, лежати не лежав, а так світом нудив».

«Пранці, британці та турки поганці заходились воювати з нашими білим царем. Та й до чорта їх нашевалось паровими байдаками в Чорне море, а потім в Азовське! Сусіди наші (нехай своєму родові сняться) погані черкеси тоже заграли в біса, пробій: хоть калавур кричи, ніколи і носа втерти».

У парафразі неутральною мовою ці уривки можна було б віддати так:

Я наказав слугам негайно знайти плахту, сорочку з ляховками і стрічки. Вони швидко бігали, а я удав хворого, хоч і не лежав.

І відповідно:

Французи, британці й турки оголосили війну російському цареві. Багато їх прибуло пароплавами до Чорного і Озівського морів. Наші сусіди черкеси теж активізувалися і змусили нас до бойових дій.³

Шевченко переборює цей «мужицький» стиль і відходить від нього, тільки тут і там зберігаючи поодинокі елементи його — у новій функції дружнього жарту. Тільки в листах до людей старшого

3. Г. Квітка-Основ'яненко, Твори, том 6, Київ, 1957, стор. 622; Є. Кирилук (ред.), Листи до Т. Шевченка 1840—1861, Київ, 1962, стор. 93.

покоління концентрація цих елементів стає подеколи густішою, як от у листі до Максимовича (1858):

«Так що ж, така нісенітниця в голові ходить, неначе, крий Боже, з похмілля. Завдав він мені свято. Так учистив, що аж пальці знать».

Листам Марка Вовчка цей стиль зовсім чужий. Вона пише рівняною інтелігентською домашньою мовою, може, більше в російській епістолярній традиції, ніж в українській, як у своїх російських листах, так і в українських. Стилізація цим листам чужа.

У листуванні Куліша, відколи ми його знаємо (не треба забувати, що найраніші відомі нам українськомовні листи Куліша походять з часу, коли йому вже було 25 років), стилізація простацької оповіді ніколи не була організуючим принципом. Тут нема нічого дивного, коли згадаємо загальне різко негативне ставлення Куліша до Котляревського й котляревщини, виразно висловлене 1858-1860 року в «Погляді на українську словесність» («реготом над „Енеїдою” мало-мало не згубили сами земляки свого ж новонародженого слова») і зформульоване, в листах, також у записці до Тарновського (1856), де Куліш застерігає, щоб не «удрати таких троянців, що всяке одцурається», і в листі до Кониського (1860). У листах молодого Куліша можна знайти тільки малі вкраплення «котляревщини» в поодиноких реченнях або виразах, як от: «Багацько в їх було приказок, що буцім так собі витрибенька, а розмізкуй лиш, до чого воно йде, так ой, ой, ой!» (1844); «швендяючи по Україні» (1847); «не втраплю, щоб іще не писнуть» (1856); «Сим ти нам догодиш краще од короваю, далєбі!» (1857); «Берлін закандзюбивсь на Петербург» (1858). Приблизний підрахунок показує, що було 15 випадків такого вживання — зникама кількість на весь корпус української кореспонденції Кулішевої. При цьому, мабуть, не випадково, що більшість випадків припадає на листи Куліша до Шевченка. Стосунки між двома поетами були, як відомо, трудні. Куліш не міг не цінити поезію Шевченка, але мало не все разило його і в писанні і в поведінці Шевченка, захоплення перепліскувалося в відразу, любов у ненависть. То Куліш писав Шевченкові на ти, то на ви, і «котляревізми» мали спеціальну функцію удавання товариськості й приязні. Після 1858 року навіть розсіяні елементи «котляревщини» (яка в суті речі в листах була також і «квітківщиною») зовсім зникають з кореспонденції Куліша.

Переборення «котляревщини» в Куліша йшло паралельно в його прозі і в його листуванні. Воно давалося йому розмірно легко при його неохоті до плебейськості і нахилі до аристократизму. Ранні «етнографічні» твори Куліша на зразок «Цигана» (1841) уже 1844 року були перекреслені демонстративно аристократичною «Орисею». Але відхід від простацько-оповідної стилізації не означав у листуванні Кулішевому нівеляції чи то в змісті, чи то в стилі.

Порівняно з листами Шевченка або Марка Вовчка Кулішеві листи виглядають цілком відмінно. Не помилимося, сказавши, що вони не мають паралелі в українській епістолярній прозі.

Якщо спробувати розкласти Шевченкові листи на тематичні елементи, то головними з них будуть опис поетових настроїв, деталі щоденного життя, творчі пляни, відгуки на прочитані книжки, літературні і мистецькі новини, рідше новини про спільних знайомих — міркування про свою долю і, нарешті, спогади зі свого минулого. З листів Шевченка можна висувати його погляди в багатьох справах, елементи його світогляду, але він звичайно не викладає їх розгорнено, вони виявляються побічно або в доборі цінувальних слів. Цілком чужий листам Шевченка стиль повчання. Коли, як виняток, він впадає в тон порадника, він сам себе перериває, як от у листі до Броніслава Залеського (російськомовному): «Женись, а иначе идиллия будет вяла, суха и однообразна; а впрочем ты не Улисс, а я не Ментор» (1857; подібно в листі 1853 року).

Тематичні компоненти в українськомовних листах Марка Вовчка ще вужчі: родинні новини, новини про спільних знайомих, літературні новини, грошові справи, погода, деталі домашнього й літературного побуту, як виняток — враження з подорожі і фольклорні матеріали.

Звісно, і в листах Куліша є обговорення родинних і літературних новин, є враження з подорожей, але пише про це Куліш скупко, часто — ніби між іншим, піпорядковано. Чимало згадок про грошові справи, — адже, організатор української літератури й журналістики, Куліш не тільки писав, а був видавцем, якийсь час власником друкарні і мусів дбати за здобування коштів. Але центральними тематичними компонентами в кореспонденції Кулішеві було інше: його творчі пляни, а далі — загальна концепція української літератури й культури, загальна концепція української історії, місце української нації супроти росіян і супроти поляків, взаємини підросійської України з Галичиною й Буковиною і виховання української людини. В усьому цьому Куліш не тільки аналітик, а і провідця, організатор, прокладач шляху. Звідси, з одного боку, проблемність його листів, вихід в абстрактну мову, з другого, безнастанна поза повчання. Навіть у інтимних листах аж надто часто Куліш проєктує особисте на національне, він не просто пише до людини, він її, перед її, сказати б, очима, розтинає анатомічним скальпелем, як лікар, вказує, що робити, а чого не робити. Він пропонує, він застерігає, він кличе, радить, наказує, вимагає, втручається, картає, загрожує. Як ветхозавітний пророк, він один знає правду, путь спасіння й майбутнє. Але він також і вчитель, що дає своїм адресатам конкретні настанови, навіть конкретні завдання, що зробити, яку книгу прочитати і як її читати.

Поміж його сучасниками на Україні листи Куліша унікальні своїм темпераментом, своєю філософією і своїм стилем. Нема сумніву, що Куліш палко і пристрасно вірив у свої погляди. Але, як, мабуть, кожного пророка, вчителя і лікаря, його також захоплювала можливість (здебільша уявна) маніпулювати людьми. У своїй російськомовній повісті «Яков Яковлевич», якоюсь мірою побудованій на спогадах дитинства, Куліш пише про себе в школярському віці: «Я воодушевлялся собственно своею речью. Воображение мое играло, как мотылек в лучах солнца. Я приходил в волнение, как чародей, объявляющий убогим людям блестящую будущность. Но это не мешало мне следить за впечатлениями, какие мой рассказ производил на Якова Яковлевича». Якщо Куліш був таким у дитинстві, він лишився таким на все життя. Аналітичність не перешкоджала щирості патосу, щирість і напруга патосу не виключали аналітичності.

Темперамент і думка Кулішеві, природно, не вкладалися ні в стилізовану псевдо-мужицьку оповідь листів Квітки чи Кухаренка, ні в щоденну побутову балачку листів Марка Вовчка. Вони вимагали нового *високого* стилю. Його головним засобом стали церковнослов'янізми (так само, як у поезії, в критичній, науковій, а почасти й художній прозі Куліша). Можна було б скласти цілий словник церковнослов'янізмів, ужитих в листах. Ось кілька їх, щоб дати загальну уяву, але далеко не вичерпуючи списку: благий, благодатний, блаженний, вия, вовіки, восхвалити, во спасеніє, глаголати, глас, Господь сил, гражданин, жизнь, збагачати, істочники воднії, нужда, оглашати, празник, рождати, сиріч, сияти, скудельний сосуд, совіт, сонм, стезя, сторицею, трепетати, труждатися, чаяти, юноша і багато інших.

Легко помітити, що всі ці слова вживаються також, з різним ступенем активності, в російській мові, загальній або поетичній. Не влягає сумніву, що Куліш був глибоко і інтимно знайомий з церковнослов'янською мовою в її російському варіанті. До 90 цитат у його листах походять з церковнослов'янської Біблії або богослужбових текстів. Я налічив у листах 22 пасажі біблійного походження, не раз цитовані по кілька разів, а справді їх є далеко більше. Одначе, так само безсумнівно, що важливим джерелом того, що Куліш уважав за церковнослов'янізми, була російська літературна, зокрема поетична мова, і дуже часто він не розрізняв слова церковнослов'янські від слів, витворених вже на російському ґрунті, хоч і з церковнослов'янських елементів. Сюди належать такі слова, як: всеобщий, доблесний, внутренній (бит), живописець, олицетворити, писатель, повсякдневний, руководство, самосознание, словесность, сочувствие, творчество, творческий, художественний та інші.

Це широко відчиняло браму позичанням з російської мови

взагалі.⁴ Цього Куліш був цілком свідомий. Позичання з російської мови обґрунтовувалося у нього спеціальною теорією, яка була в повній гармонії з його історичною концепцією. Не раз висловлена в його статтях пізнього періоду (як от «Зазивний лист до української інтелігенції», 1882), теорія ця чи не найповніше відбилася в Кулішевих листах. Уже 1857 року в листі до Галаґана порушено ці проблеми: «Ми збагатили московську річ словами, котрих при їх темноті науковій у москалів не було. Тепер треба взяти своє назад з лихвою, не вважаючи на те, що хозяйствував на нашому добрі Пушкін і інші». Того ж року Куліш писав до Милорадовичівни: «Наша мова із простонародної ступила вже вгору і забирає в себе слова і форми із Святого письма, а також із обоїх словесностей, котрі од нас збагатились: московської і польської». Куліш уже тоді усвідомлював, що йшлося тут про таку радикальну перебудову літературної мови, що межувала з її творенням. Ми, пише він до Галаґана, «сотворили б свій язик не згірше од чехів і сербів», а треба було для цього «виробити форми змужичалої нашій речі на послугу мислі всечоловічій» (1857). А в старі роки Куліш рішуче заперечує впливи польські. «Лучче, — пише він у листі до Пулюя (1871), — вдатися у церковщину, ніж у лядську мову». 1892 року він підбудовує свій підхід загальною концепцією Київської Руси в найширших її кордонах як витвору українського («Моє он патріотство починається з Олега й Святослава, захоплює кляземщину й московщину з новгородчиною»), зрікається всіх польських впливів, ширених, мовляв, «апостолами польщици» Петром Могилою й Лазарем Барановичем і вбачає новий етап розвитку української мови в тому, що «слово пушкінське» «дало нам силу знатиє вище простолюдної пісні» (всі цитати з листа до Карачевської-Вовківни). Нарешті, в листі до Носа (1895) він називає свою мову «старезною по Володимирам та Ярославам, та молоденькою по Тарасам або й по Носам», натякаючи на фолкльорні зацікавлення Носа, етнографа.

4. Осібно слід поставити ті русизми в Куліша, що відтворюють реалії тогочасного імперського життя, зокрема бюрократичну практику, такі як розписание, обявление, дополнение, розрїшити (в значенні «дозволити»), надзор, откупщик тощо. Як і імперсько-побутові слова (типу кофе, скучно, цілковий, на отшибі), вони не відбивають загальних поглядів письменника на склад української мови. Окрему групу становлять, нарешті, слова, позичені з російської мови або спільні з нею, що не були прийняті до літературної мови, але широко вживаються в селянській мові Лівобережжя. Куліш не цурався таких слів, як годок, лучче, зумлятися, напечатати, нельзя, любезний, случай, стоїть тощо. Часто він використовував їх як синоніми поруч слів, відмінних від російських і нормальних у новітній літературній мові, напр., «Грондський іде не весь *перетлумачений*, та ще і Костомара не перегледів, чи так *переведені* технічні слова» (1847), або: «Коли *надрукуєте*, то 20 екземплярів *отпечатайте* для... Білозерського» (1847).

Попри широке вживання церковнослов'янізмів і русоцерковно-слов'янізмів мова Кулішева взагалі, а в його листах зокрема зберегла свій глибоко український характер. Тут виявилися і враження дитинства (мати Куліша вміла говорити тільки по-українськи, і, здається, так було і з малим Паньком, поки він не вступив до гімназії) і многорічне, доглибне вивчення фольклору, просто таки занурення в нього. Бо про загальний характер мови вирішують не поодинокі чужі слова, а синтакса, знання семантичних відтінків слів, уміння творчо з них користатися. Тим то мала рачію Олена Курило, коли казала про Куліша як майстра чуття мови. І не помилявся Василь Сімович, коли писав про Куліша, що він «виявив у своїх творах величезне багатство вислову та збагатив наше письменство новими (уявними) словами... Він прислухається до всіх відтінків у мові та старається передати їх усі на письмі» і закінчував: «Куліш — це велике джерело пізнання української мови й довго ним лишиться».⁵ Коли говорити конкретно про його листи, то більшість з них читається як першорядна проза навіть тоді, коли читача мало цікавить особа автора. Мимоволі читач піддається тому, що Франко 1899 року характеризував як «якийсь своєрідний тихий патос, якийсь розмірений широкий подих у власних творах і в перекладах сього автора, щось мов широкі, могутні рухи великого корабля на великій ріці... Куліш... відкриває перед нами широкі перспективи, куди може дійти наша мова своїм багатством, своєю мелодійністю та різномірністю свого ритму».⁶ Дарма що, додамо, літературна мова в своєму дальшому розвитку не пішла Кулішевим шляхом, і він лишився самотньою постаттю.

2

Життя Куліша було неспокійне, баламутне, невпорядковане. Якщо виключимо роки заслання в Тулі, 1847—1850, це суцільні метання між Україною, Петербургом і закордоном. На самій Україні, після років навчання й учителювання (останнє в роках 1836—1839 і знову 1843—1845), це то мандри по маєтках приятелів, то придбання хутора, одного, другого, третього: Заріг-Баївщина, Піддубень, Мотронівка—Ганнина Пустинь. У Петербурзі це то журналістика й видавничі заходи, то казенна служба (власне, спершу в Варшаві, 1864—1867, але за договореністю з Петербургом,

5. О. Курило, Уваги до сучасної української літературної мови. Краків—Львів, 1942, стор. 10; Василь Сімович, Українське мовознавство, розвідки й статті. Оттава, 1981, стор. 69.

6. Іван Франко, Зібрання творів у п'ятдесяти томах, том 32, стор. 169 (Передмова до видання Кулішевого перекладу «Гамлета» Шекспіра).

потім знову в Петербурзі, 1873—1874). Подорожі за кордон, коли не згадувати нездійсненої через арешт 1847 року, починаються 1859 року і відновлюються знов і знов, то підготовано, то несподівано для самого подорожнього до 1882 року. Додаймо до цього метання між співпрацею в найрізноманітніших своїм ідеологічним спрямуванням органах російської преси, то в ліберально-демократичному «Современник-у», то в слов'янофільських виданнях, то в протирежимній «Искр-і», то в мало не поліційному «Вестник-у Юго-Западной и Западной России». Додаймо, нарешті, конфлікти й ворогування з учорашніми друзями, Василем Білозерським у роки, вирішальні для видання «Основи», з Костомаровим — конфлікт 1874, остаточний розрив 1880 року, відхід від слов'янофілів (1858—1859), назрівання конфлікту з Шевченком, вибухові якого перешкодила, здається, тільки смерть останнього, — щоб назвати тільки частину.

Проте, якби хтонебудь хотів відтворити цю бурхливу, непосидющу, розхристану біографію Кулішеву на підставі його українськомовних листів, зібраних у цьому томі, він би скоро переконався, що зробити це несила. Насамперед, важить обставина, вже згадувана тут, — що до багатьох своїх адресатів Куліш писав часом по-українськи, а часом російською мовою, через це українськомовні листи становлять собою тільки порозривані ланки з цілісного ланцюга. Далі, як теж уже сказано, листи Кулішеві частіше концентруються на питаннях ідеологічних, тільки побіжно й побічно наводячи факти біографічні. І, на додаток, не маємо листів до 1844 року, фактично також з років заслання, а далі з років 1883—1887, коли Куліш після конфліктів спершу з українською інтелігенцією підросійської України, а далі й Галичини, коли, як він писав до Ол. Барвінського (по-російськи!), «він зламав своє малоросійське чи українське перо» (1879).

Отже, нічого не знайдемо в українськомовних листах Куліша про його дитинство в Воронежі, тоді на Чернігівщині, про гімназійні роки в Новгороді Сіверському, про вчителювання в Глухові, про університетські студії в Києві, про поновне вчителювання в Луцьку й Києві, про зв'язок з Кирило-методіївським братством, про перебування в Рівному, про задум і працю над «Чорною радою». Глухо згадано про конфлікт з Білозерським, про спробу зректися російського підданства (1882), про конфлікт з «Киевскою стариною». Із «романів Куліша» не довідуємося нічого про юнацькі романи, якщо такі були, мало про передшлюбний роман з Олександрою Білозерською; можемо побачити захоплення Манею де-Бальмен, на повний зріст постає «роман» з Лесею Милорадовичівною, натомість нічого нема про «романи» з Марком Вовчком і Параскою Глібовою; є дві згадки про родину фон-Рентелів, але ні слова про прецікавий «роман» з Ганною Рентелівною. Можемо

тільки здогадуватися про можливість «роману» з двома названими «гарними панночками», що згадуються в листі до Пулюя з 1878 року. З численних подорожей за кордон знаходимо тільки описи Берліну й Брюсселю, а також Італії, а був же Куліш і в Парижі, і в Празі, і в Відні тощо. Особливо цікаво було б прочитати про його подорож до Туреччини у зв'язку з його пізнішими творами «мохаммеданської» тематики, типу «Магомета і Хадизи» або «Марусі Богуславки», але в листах про це ані згадки.

А втім шукач біографічного матеріалу не повинен і не може зігнорувати ці листи. Для того, хто вже обізнаний з основними фактами біографії Куліша, листи постачають безліч дорогоцінних і часто прецікавих фактичних деталей. Про шукання й вивчення доти невідомих історичних джерел. Про проблеми видання «Чорної ради». Про працю над життєписом і творами Гоголя. Про готування й видання «Записок о южной Руси». Про популярні видання, включно з «Грамоткою» в кінці п'ятдесятих і на початку шістдесятих років, коли здавалося, що українському слову відкриваються нові, широкі обрії, коли вірилося — хай трохи наївно, але так думало тоді багато людей, включно з Шевченком, — що такі видання покажуть «народові, що він таке, звідки узявся і як йому подобає на світі жити». Про перші пляни українського журналу, готування й видання «Хати», редакторські клопоти і, нарешті, «Основу». Про похорон Шевченка. Про одчайдушне шукання грошей на різні видання, про простягання жebraючої руки до меценатів, про власні спроби діяти як комерсант, а пізніше подібні заходи в Галичині. Про цензурні перешкоди і спроби обійти їх. Про одруження й настрої медового місяця. Про перші враження від небаченої перед тим Європи і про дальші пляни подорожей, здійснених і нездійснених. Про виправдовування перед самим собою своєї служби урядові імперії в спробі русифікувати Польщу, і то після героїчного повстання 1863 року, коли, запламований українською інтелігенцією і, мабуть, гнаний власним сумлінням, Куліш намагається реабілітувати себе в листах до неписьменного й сліпого кобзаря Остапа Вересая, так замасковуючи свій внутрішній діалог із власною совістю. Про те, як Куліш бачив Галичину і якої ролі їй надавав. Про тягар самонакладеної велетенської праці, про грандіозну перекладацьку програму, щоб дати своєму народові «дзеркало всесвітнє», в яке він міг би визиратися, щоб згодом, у майбутньому, приєднатися до світової «сем'ї культурників». Про принади і недогоди свого хутірського життя, про нездійснені вже пляни драм. І про відчуття й розуміння наближення смерті.

Якщо розглядати лист як літературний жанр, — а таким він, напевне, є під пером літератора, то одна з головних відмінностей його є та, що він адресований до конкретної і званої особи. Розуміється, вірш, роман, нарис теж фіктивні монологи, вони теж,

хоч би як це було завуальоване, спрямовані до якогось другого. Але в них цей другий анонімний, невідомий, випадковий і — здебільша — колективний. Тому ці літературні твори відбивають, поза особою автора, особу уявного читача, читача, баченого автором, а через те — своєрідне заломлення, — подруге, ще раз, самого автора. Лист однак несе в собі, крім образу автора, образ конкретної особи, хай теж, як її бачить автор. У цьому сенсі лист нагадує — в малярстві — портрет. Кожний бо портрет приносить образ споретрованої людини і маляра. Можна б класифікувати листи різних авторів відповідно до величини присутності в них образу адресата. Скільки знаю, ніхто ще цього не робив, але можна було б, теоретично, підраховувати відсоток присутності автора і адресата в листах різних осіб.

Кулішеві листи з цього погляду, оцінюючи їх «на око», належать до виразно суб'єктивних, себто таких, у яких превалує я автора. А все таки якоюсь мірою вони відбивають і образ адресата. Свого часу, тільки що започатковуючи видання листів Куліша, коли тіло його ще не стігло в свіжій могилі, редакція «Киевск-ої Старини» відзначила відмінність між листами його до Бодяньського й до Хильчевського, мотивуючи її тим, що Бодяньський був науковець-історик, а Хильчевський перебував з Кулішем у «інтимних, приятельських, давно усталених стосунках».⁷ Можна було б піти далі й спробувати віднайти в листах тих більше індивідуальних рис тих двох (та й інших) адресатів.

Отже, попри перевагу суб'єктивного елемента, з листів Куліша можна відтворити елементи портретів принаймні деяких адресатів. Порівняймо, наприклад, листи до двох жінок — молоді ще дружини авторові Ганни Барвінок і героїні його «роману» дещо пізнішого часу Лесі Милорадовичівни. Хоч п'ять днів по одруженні Куліш писав до Бодяньського: «Гарна і розумна дуже в мене жінка. Знає добре нашу історію, а пісні так співає (та все наські), що аж серце радується» (1847), листи до неї, що їх, на жаль, маємо тільки два, 1856 року, — самі собою прекрасні описи ідилії (і трохи — нудьги) поміщицьких маєтків на Україні — прекрасні варіації «Садка вишневого коло хати», перенесеного з селянського до дідицького життя — листи ці не виходять поза межі простих настроїв, деталей щоденного побуту і тим самим окреслюють образ жінки вірної, доброї, чутливої, безмежно відданої своєму чоловікові, але і тільки, так що, їх прочитавши, так і хочеться сказати за Кулішем, там такі: «Добрі люди, тільки скучно». І не дивуєшся після того легкому захопленню Манею де-Бальмен, так пластично описаному в тих таки листах. І розумієш, що не без причини мало не

7. Киевская старина, 1898, 1, стор. 84 (редакційна примітка).

того ж року почався «роман» Куліша з молоденькою Лесею Милорадовичівною. А ця виокреслюється як наївна, проста, але яка ж жадібна на нові знання, нові враження, на розуміння життя й людей, довірлива, простосердечна, охоплена почуттями, яких вона ще сама не розуміє, дівчина, невситимо, захланно відкрита на кожне повчання від того ідеалу, яким на якийсь час став для неї Куліш, — авторитет, представник і провісник іншого світу.

Уважний і пильний читач помітить і інші риси портретности тих, до кого пише Куліш. Але варт звернути увагу й на тих, *про кого* він пише. І тут відкриються читачеві риси таких осіб, як Аксакови, де-Бальмени, Закревські, Юзефович, Михайло Драгоманов, Кухаренко, Костомаров, Степан Ніс, чимало інших. Хоч, звісно, завсігди це образи, як їх бачить Куліш, бо цей — коли хочете, якоюсь мірою як «кирпатий Мефістофель» — присутній у кожному рядку, в кожному реченні листів.

І тут ми приходимо до образу центрального, головного в усьому листуванні — до образу Пантелеймона Олександровича, а чи Панька Олельковича Куліша. Про цей образ, як він відбився в листах, у наступному розділі, але тут згадаємо лише часову еволюцію цього образу. Куліша-юнака ми не бачимо в наших листах. Вони відкриваються Кулішем-мужем. Ми бачимо його в розпалі намірів, плянів, заходів і несамовитої праці над здійсненням їх. Тут і господарська діяльність, і комерція, і література, і наука — історія, література й мова, — і журналістика, і ненатла жадоба пізнати більше й більше людей, невагомне поширення кіл знайомства, колосальний обсяг листування, подорожі, раз-у-раз нові захоплення. Тут віра в майбутнє своє й своєї нації. Куліш знає, що це нація ще не в політичному сенсі, а в етнографічному, що вона або неписьменна або чужописьменна, але це його не лякає. У листі до Параски Глібової (російськомовному?) він писав: «Наша ідея ще в сповиточку, і навіть такі люди, як Ви, сумніваєтесь, щоб вона не загинула в пелюшках. Але з нас досить, що вона народилась і існує» (12 листопада 1860).⁸ Куліш певний, що він має місію, що це місія — здвигнути свою націю і що він цю місію може виконати попри всі, здавалося б, нездоланні перешкоди.

Але був Куліш гірко й трагічно самотній, почасти тому, що людей справді бракувало, а почасти тому, що сама його вдача виключала спільну працю, все покладала на власні плечі. Був він, кажучи словами Петрова «парляментар без парламенту, лідер без партії, громадський діяч без трибуни, журналіст без журналу, людина великих плянів і великих підприємств без матеріальної

8. З невиданого оригіналу цитує Віктор Петров у своїй книзі «Романи Куліша». Київ, 1930, стор. 157.

бази».⁹ І от приходять поразка за поразкою. Робиться один фальшивий крок за другим, — то служба в Польщі, то наївна спроба зробити поляків у Галичині співниками галицьких українців. Відбувається конфлікт за конфліктом, втрата одного за одним нечисленних прихильників і послідовників. Усі його «романи» кінчаються нічим, і це ніщо веде до розриву, який він здебільшого сам і впроваджує. Життєві сили слабшають, самота запановує з непереможною силою. Приходить старість. Друзів майже не лишилося. Правда, озвалися до нього двоє з молодшого покоління — літературний і мовний експериментатор Старицький і — несподівано для читачів нашого часу — політичний радикал Павлик. Їх привело до Куліша прагнення вирватися з задухи «нормального» українського громадянства. Але вони далекі і, може, якби їх не ділила від Куліша відстань, скоро зайшли б у конфлікт із своїм старішим адресатом, таким від них відмінним. У напівзнищеному, а потім недобудованому хуторі, в майже цілковитій ізоляції, підтримуваний і догляданий тільки дружиною, чия вірність і відданість тепер так згодилися; утративши надію на свій час, Куліш перекладає свої сподівання на наступне, двадцяте сторіччя, що буде, мовляв, добою «правди слова і діла» (лист до Карачевської-Вовківни, 1892), але не зрікається своєї віри і своєї праці. Сонет «Куліш» Миколи Зерова добре схоплює цей період — Кулішеву старість. Нагадаймо його:

Давно в труні Тарас і Костомара,
Грабовський чемний, лагідний Плетньов;
Сивіє розум і холоне кров;
Літа минулі — мов бліда примара.

Та він працює. Феніксом з пожара
Мотронівка народжується знов;
Завзяттям віє від його промов,
І в очах — відблиск молодого жара.

Він боре тупість і муругу лінь,
В Європі хоче «ставляти курінь»,
Над творами культурників п'яніє;

І днів старечих тягота легка,
І навіть в смертних муках агонії
В повітрі пише ще його рука.

9. Віктор Петров, пантелिमон Куліш у п'ятдесяті роки. Життя. Ідеологія. Творчість. Київ, 1929, стор. 378.

Образ дещо ідеалізований, помиляється Зеров, коли твердить, що тягота була легка, але в суті речі образ було схоплено правдиво.

Так у листах цього збірника постає образ, точніше два образи Куліша — муж і стара людина, як у двох частинах «Фавста», зрештою образ кожної людини, що дожила старечого віку, але тим своєрідно кулішівський, що праця не переривалася тут при переході грані двох віків.

3

У виданні творів Марка Вовчка 1967 року (том 7, стор. 319) редакція так коментує, хто був Куліш: «письменник, один з ідеологів українського буржуазного націоналізму». У виданні творів Франка 1981 року (том 31, стор. 539) Куліш — «український письменник буржуазно-націоналістичного спрямування». Коли 1941 року автора цього вступу брали на допит до НКВД, слідчий закидав йому, що він у своїх викладах підносить буржуазного націоналіста Куліша над революційно-демократичним Шевченком (чого, до речі, автор зовсім не робив). Явно-славно це не був вислід студій слідчого над українською літературою, а стандартний, запрограмований пункт в обвинуваченні тих, кого запідозрювали в «буржуазному націоналізмі». Відповідно до такого державно-приписаного погляду Куліша видають винятково рідко і в дуже суворому доборі, а дослідників не допускають до архівів Куліша.

Можна здогадуватися, що гострота засудження Куліша походить не тільки з потреби мати в історії української літератури «боротьбу клас», для чого, ясна річ, треба мати представників буржуазії, але також відбиває тривогу, спричинену в двадцятих роках двадцятого століття виступами Хвильового, потенційно загрозливими для режиму. Хвильовий бо справді підносив Куліша над Шевченком і проголошував саме Куліша своїм предтечею.

Але погляд Хвильового був незмірно інтелігентніший, далеко більше знюансований. Для Хвильового Куліш був представником нерозчленованого ще «третього стану», в рамках якого майбутні буржуазія і пролетаріят провадили спільну боротьбу проти феодальної аристократії. «Ми, — писав Хвильовий, — як і пролетаріят, ведемо свою родословну від Куліша, від великого третього стану». І ще: «Куліш був по суті ідеологом сильного „третього стану“... Куліш для нашої країни був прогресивною червоною Європою».¹⁰ Слушний чи не слушний погляд, але не тотожний з пізнішим офіційним. Але офіційні погляди тим і

10. Микола Хвильовий. Твори у п'ятьох томах, том 4. Балтімор, 1983, стор. 182, 179 («Думки проти течії», 1925).

офіційні, що вони простолінійні. Був Хвилльовий «буржуазним націоналістом»? Був. Підносив він Куліша? Підносив. Висновок: Куліш був «буржуазним націоналістом». Далі вже йдуть позадискусійні обвинувачення таємної поліції.

Дослідники Куліша, що мусіли впритул підійти до писань Куліша, завжди відчували незручність при вимозі прикласти офіційну налічку. Навіть обережний Пільгук волів, хай лишивши «буржуазність», оминати другу половину формули — «націоналізм». Він говорив радше про «позиції буржуазного ліберала».¹¹ Давніше, коли офіційної налічки ще не було, а вимога визначати «соціологічний еквівалент» літератури вже існувала, Віктор Петров вагався між визначенням Куліша як «дрібно-поміщика, що стоїть на межі міського різночинства» (1929) і виразника «народницьких суспільних настроїв дрібно-помісної та буржуазної інтелігенції».¹²

Не входячи в загальну критику теорії «буржуазности» письменників взагалі і спираючися, де можна, на українськомовні листи Куліша зокрема, не треба великого накладу труду, щоб спростувати думку про «буржуазний націоналізм» Кулішів. Почати з буржуазности. Буржуазія, природно, обстоє розвиток капіталізму, урбанізацію. Не знайдемо в Куліша висловів про потребу розвивати промисловість, зате часто висловлювався він проти урбанізації, проти міста, яке він називав хіба як кінечне зло. У листі до галичан 1880 року він характеризував як найвищу мудрість засаду: «У город по гроші, а в село по розум». Критику міста, а тим самим побічно і капіталізму, подає Куліш у «Листах з хутора» (1861): «Нехай догнівають у вас по городах тії поскребки цивілізації, що мов з домовини упирі, на свіжу кров кидаються! І нехай лучче ми будемо довіку вічного у латаній сіром'язі ходити, ніж людський сльози квартами міряти». І далі: «Не завидуємо ми городянським дивам великим, ні городянському комфорту; бо що нам по тому всьому, коли в городах тільки сота доля Божого люду живе в достатках і всіми тими дивами користується, а тисячі голів людських, як риба об лід, побиваються і розум їх, як та дичина в чужій матері, чучверіє». І ще: «Нехай собі гуркотять і свищуть чугунки, кому їх треба. Коли б нам було треба того дива, то й ми б собі зробили, бо громада — великий чоловік і, як схоче, то на все добре спроможеться. Що ж, коли не прийшов ще наш час про чугунки дбати?».¹³ У практичних пропозиціях, що робити з містами, Куліш

11. Іван Пільгук, Пантелеймон Куліш. У книзі Пантелеймон Куліш. Вибрані твори. Київ. 1969, стор. 20.

12. Перша цитата з книги Петрова 1929 року, стор. 43; друга з книги 1930 року, стор. 5.

13. Цитовано з тому 6 творів П. Куліша. Львів, 1910, стор. 527, 537 і 530. До «Листів з хутора» слід ставитися обережно, бо вони, підписані «Хуторянин»,

суперечить сам собі на протязі двох сторінок у тому ж самому другому «Листі з хутора» (536, 537). То він пропонує їх, поліпшивши, зберегти, то кличе до їх розосередження: «Нехай би вся земля селом стояла» (538). Якщо вже чіпляти «соціологічні» налічки, то це все виглядає радше як антибуржуазне, а Куліша слід би охристити речником застарілого й назадницького «февдалізму».

Та не спішім з висновками. Один з головних закидів місту є те, що в ньому мало багатих, а багато бідних, і Куліш проголошує — і то не раз — право бідних на їхню рівну пайку в суспільному доході. Він виступає за народ. У листі до Шевченка (1858) він пише: «Тепер же сам бачиш, що панський вік кінчається, а людський починається». Куліша обурює, що «один в розкоші купається, а другий в грязі тоне» (до Каменецького, 1858). Однією з найбільших принад Лесі Милорадовичівни йому здається те, що вона вихована не попанськи, а серед народу: «Не заступали Вас од добрих людей лакеї в панчохах з гудзиками і всякі цивілізовані угодниці, і чули Ви своїми ушима народню річ, а на жизнь народню дивились ізблизка» (1858). Майбутню українську літературу Куліш бачить у тому, що вона «свій критерієм мала б не в знімечених панських головах, а в щирих мужичих» (до Галаґана, 1857). Усе це заносить зовсім не буржуазною програмою, а своєрідним народництвом, своєрідним утопічним соціалізмом. І ми бачимо, що Віктор Петров, поклавшися на подібні твердження, схарактеризував погляди Куліша як «народницький аграрний соціалізм» (1929, 374). До поглядів Куліша на «народ», себто в його мові селянство, ми повернемося дещо далі. Покищо досить ствердити, що бачити Куліша речником буржуазії означає не бачити його таким, яким він справді був.

І друга половина офіційного визначення: «націоналізм». Тут можна б просто послатися на те, як сам Куліш характеризував українських націоналістів. У добу найгірших утисків українського друкованого слова, після Емського указу, кажучи про утиски від цензури, Куліш підсумовує, що «се все таки люде, хоч і *деспоти, та люде*», і будує далі таке порівняння: «Подивіться ж тепер на недолюдків націоналістів українських... Ні вблагати, ні купити, хіба тільки по пиці бити, як і допевнявся свого від наших козаків цар Петро» (до Карачевської-Вовківни, 1892). Це не тільки пристрасне заперечення того, що Куліш називає українськими націоналістами,

включають елементи стилізації. Але погляди в наведених тут цитатах, можна вважати за автентичні Кулішеві, бо вони підтверджуються його листами, наприклад, характеристикою Брюсселю в листах (російськомовних) до П. Плетньова, датованих 9 і 30 квітня 1858 року (їх цитує з невиданих текстів В. Петров, 1929, стор. 370, 372).

а і алюзія, в посиланні на політику Петра I супроти українських сепаратистів, на визнання доцільності політичного панування Росії над Україною. Погляд цей характеризував у такому крайньому вияві Куліша останньої третини його життя, десь від початку 1870-их років. Але ніколи й ніде і перед тим Куліш не виступав як прихильник, тим менше промотор ідеї політичної незалежності України, її відокремлення від Росії.

У п'ятдесяті роки, коли, після смерти Миколи I, модними стали ліберальні ідеї, можна знайти в Куліша думки про троїсту єдність українців, росіян і поляків. «Може, — писав він, — з часом Бог і pomoже нам звести до купи сі три народи» (до Грабовського, 1856). Скоро, особливо після польського повстання 1863 року, ставлення до поляків стає вкрай критичним. «Перед ними бо будущности немає», — пише він до Кониського уже 1860 року, а 1882 року заявляє, що про них «інакше й не треба думати, як про цькувателів», хоч і додає, що «треба якось із ними держатися, а не битись» (до Пулюя, 1882). В історії тепер поляки для Куліша елемент тільки деструктивний (до Карачевської-Вовківни, 1892). Натомість усе виразніше виступає ідея «обоїх руських народів» (до Галаґана, 1857) і потреба триматися Росії. Справжнім маніфестом цієї програми є лист до Юзефовича (1857). Не можна уникнути тут довгої цитати, погляди бо, тут висловлені, лишилися кредо Кулішевим до кінця його днів: «Ми з Московською Землею не ворогуєм... Сохрани нас Боже Московської Землі одбігати... Будем чинити так, як чинили наші предки. Москва їх одбігає, а вони до Москви горнутья, наче той брат, що покинули рідні брати на самарських степах; Москва їх цурається, а вони славлять царя і бажають піддатися під його руку; Москва роздирає Вкраїну різно і одну часть кидає ляхам на поталу, другу турчину на наругу, третю сама обдирає, а вони за зло платять добром і заступають її од шведа так. як заступили християнський мир од мусульман, а православний од католиків».

Це правда, що Куліш бачив в українцях духовний світ, відмінний від російського, і вважав, що в політичній єдності з Росією Україна повинна зберегти свій окремий голос, про що далі. Також правда, що він часто критикував росіян, але ще гостріше і частіше він критикував українців. Усе це трудно вважати за політичний націоналізм, якщо самому не ставати на крайньо націоналістичні (протиукраїнські) позиції.

Висновок з цього впливає, що друга половина визначення Куліша, як «буржуазного *націоналіста*» така ж недоречна, як і перша. Не був він ані буржуазним, ані націоналістом. Парадоксальність ситуації полягає в тому, що багатьма боками своєї політичної програми, якщо так його погляди назвати, Куліш куди ближчий до панівних тепер поглядів у радянській імперії, ніж Шевченко. Але

Шевченко був занадто популярний, щоб можна було його відкинути. Зціпивши зуби, промовчуючи, скільки можна, ним сказане, фальшиво інтерпретуючи інше, Шевченка довелося взяти до пантеону. Але тоді, за засадами квадратово-формульного мислення, треба було знайти йому супротивника. На це вільне місце, спираючися почасти на особисті конфлікти між Кулішем і Шевченком, почасти на необережні висловлення Хвильового, — на це місце з барабанным боем і трубними гласами угрунтовано Куліша.

4

Я, сколько ни любил бы вас,
Привыкнув, разлюблю тотчас.

Пушкін, «Евгений Онегин»

Усі так звані «романи» Куліша, не виключаючи роману з його дружиною (не говоримо тут про їхнє зближення після фактичного розходження, вже в похилому віці), були короткотривалі. Чи це була Леся Милорадовичівна, чи Марко Вовчок, чи Параска Глібова, чи Ганна фон-Рентель, зв'язок звичайно не був довший від двох років. Деякі «романи» відбувалися рівнобіжно. Відбувалися вони більше в листуванні, ніж у безпосередніх зустрічах. Як дотепно каже Петров, «для Куліша подвоювати або потроювати кохання значило, кінець-кінцем, не більше, як тільки подвоїти або потроїти листування» (1930, стор. 174). І він таки: «Не жінку він кохає, а образ уявленого кохання» (стор. 76). У тих листуваннях, що їх ми знаємо, з самого початку він відгороджувався від дівчини або жінки як потенційної коханки тим, що звертався до неї як до сестри, «кохана сестро», «сестрице голубко моя», але завжди сестра. Ще неодруженим жінкам він радить одружитися. В усіх випадках, коли він говорить про спільне життя, звичайно на короткий час, він каже про життя втрьох. У випадку Параски Глібової він здійснив був цей ідеал. Листування, що його маємо, все сповнене повчань, як адресатка повинна жити, думати, діяти. Куліш насамперед учитель. Це не виключає патосу, надхнення, захвату, пристрасти, але все таки це монолог апостола правди до ще не наведеної, заблуканої, zagrożеної духовою загибеллю. В усіх випадках, крім Марка Вовчка, після короткого періоду кохання-листування, проповіді-поуки Куліш сам розриває зв'язок (у випадку Марка Вовчка це склалося інакше, ініціатива належала жінці, бо Марко Вовчок була не недосвідченим дівчам, вона вже знала, по чому хліб і сіль по чім). Куліш як герой романів і «романів» був несталий. Може, мав рацію Петров, що Куліш «не вмів любити і не любив любови» (1930, стор. 171).

Куліш високо цинив поезію Пушкіна, ставив її в зразок Шевченкові. У роки тульського заслання він почав роман у віршах «Евгеній Онегин нашего времени». Тому не було *mal à propos* почати цей розділ епіграфом з Пушкінського роману. Може, він розкриває нам один з важливих аспектів Кулішевих «романів». Захват і пристрасть не в'язалися в нього зі звичкою. Він розривав, роблячи це брутально і раничи. Молодесенькій Милорадовичівні він писав про її потенційного жениха, що такі «лізуть женитись», він писав про себе: «підняв я Вас на висоту, на котрій Вам і не снилось бувати!», він закидав, мовляв, «Ви мені не дали ніякого доводу, що справді не схожі Ви на тисячу інших панночок» (1859). Останнього листа, що ставив крапку на «романі», після попередніх проповідей українськості, він демонстративно — як уже сказано, написав по-російськи.

Але Куліш був таким не тільки в своїх «романах». Він легко заходив у конфлікти з приятелями і рвав стосунки з ними. Навіть дивлячися на його листування, помічаємо, що мало було людей, зв'язок з якими тривав довгими роками. І що найголовніше, він аж надто часто був мінливий і несталий і в своїх поглядах. Мова тут не про еволюцію поглядів, нормальну при переростанні з юнака на дозрілу людину, з дозрілої людини на стару. Таким «нормальним» був у Куліша розвиток його поглядів на козацтво в історії України. Але, крім такого розвитку, знаходимо у Куліша аж надто часто суперечливі оцінки того самого явища, залежні від плинних вражень або від змін настрою, сьогодні такі, а завтра інакші, а далі знов такі, як перше. Проілюструймо це на кількох прикладах.

У попередньому розділі говорилося про «народницькі» погляди Куліша, про ідеалізацію народу-селянства, «трудящого хлібороба», кажучи словами Куліша. У повісті «Майор» (1859) герой, Сагайдачний, до певної міри *alter ego* Кулішів, каже, висловлюючи погляди, напевне близькі авторові: «Нам слід жити з простим людом, слід із ним поріднитися; серед простолюддя скоріше натрапиш на вірну, ширу й живу людину, ніж серед панів; у простих людей є ще щира дружба, є любов, якої не схитнуть ніякі рахунки та відносини». Квітку-Оснoв'яненка Куліш цинить найбільше за те, що той «зміг підняти мужика в світі і в дьогтяних чоботах на таку вишину, що хоч візьми та й посади коло престола Божого!» (до Тарнавського, 1856). Пишучи про себе в третій особі, Куліш за основу своїх поглядів і дій вважає, що він «мужиків первими громадянами українськими оглашає» (до Милорадовичівни, 1857).

І так воно є, поки мовиться про абстрактний народ. Та от починаються конкретні взаємини на хуторі влітку 1854 року. Відбувається конфлікт за конфліктом, робиться висновок про селян неслухняних, ворожих, злодіїв. А от перший конфлікт будь-що-будь аристократичного Петра з народом у «Чорній раді»:

«Назбиралось люду незчисленна сила, і все то була сільська чернь, мужики, що позіходились грабовати Ніжень, як приобіщав їм Брюховецький. Обідрані кругом, у чорних сорочках: мабуть, самі бурлаки та гольтіпаки, що, не маючи жодного притулку, служили тільки по броварнях, по винницях да ще по лазнях грубниками. У іншого сокира за поясом, у того коса на плечі, а другий притяг із колякою. Аж сумно стало Петрові, як розібрав, що то воно єсть отся купа голоти». Відгомін таких почуттів бачимо в листі до Кониського (1862) про «попсований народ», мовляв, «у дворі». Відповідний висновок у листі до дружини (1856): «Мізерний народ! Усюди на Україні переводиться ні на що». У старому віці такі настрої посилюються: «Ми народ незгідний; ми наслідки тих розбишак, з котрих нароби́ли собі героїв чести і общого добра; ми варвари; наші задуми і почуття вельми мізерні» (до Барвінського, 1881); «Люд у тутешній Україні послі польщизни, козаччини і московщини гайдамацтває так, що не дав мені ні захиститись канавою й трояновським валом, ні обсадитись деревом. Руйнує і ламає все, оправдуючи слова грецьких ченців, що вихваляли наших козаків перед московським царем Олексієм словами: — Так усе навкруги спустошили, наче там ніколи нічого не було» (до Тарновського, 1896). Отже, сила руїницька, отже стан облоги в фортеці хутора, отже війна!

То що ж, народник чи антинародник? Куліш робить спробу примирення в листі до Носа (1888): «Оттак люби, шануй і розумій те, що праведно зветься *народом*... Наші ж народом зробили *анти-народ*». Але як довідатися, чи конкретний Іван, Петро чи Степан належать до народу чи антинароду?

З наставлень (множина, бо було їх не одно) до народу впливає й наставлення Куліша до козацтва та його ролі в історії України, про що в дальшому розділі, і його туга за аристократизмом. Аристократична концепція «Чорної ради» — річ добре відома. Втілення її — гетьман Сомко — це ідеал лицарськості, мужности, чесности, вірности, патріотизму, в протилежність до репрезентанта черні Брюховецького. Історію Куліш бачив, передусім, як конфлікт анархії й порядку, а носієм порядку були кожного разу люди типу Сомка. Чи треба підкреслювати, що мова не конче про аристократію родову, а про аристократизм духу? Але родова переємність теж вабить Куліша. У його творах раз-у-раз знаходимо, при запровадженні позитивного героя чи героїні окреслення «чесного роду», «хорошого й багатого роду дитина» (наприклад, в «Орисі», 1844).

Та це знов абстрактний аристократизм. Антигетьманська бравада в листі до Юзефовича (1857), можливо, була випадковістю, парафразою відомих Шевченкових інвектив. Але не випадковістю було засудження «світу», «нищого і холодного», що безглуздо тратить життя «в золотому тумані» і грає «панську комедію», в листі

до Милорадовичівни 1858 року (дарма, що тут могли грати ролю й ревності), як не випадковим було протягнення нитки від сучасного Кулішеві панства до його предків у листі до Носа 1890 року: «А що Ви пишете про київських патріотів, так се в мене давно пропечатано, тільки не про самих, а про їх предків. Не може древо ледаче давати плоду доброго». Народник без народу, речник аристократизму без аристократії.

Відданість Куліша ідеї політичної єдності України й Росії, «двоєдиної Русі», не підлягає сумніву. Та це аж ніяк не виключає гострих випадів проти Москви. Нема суперечности, доки Куліш гудить російську літературу за її, мовляв, неспроможність створити позитивні образи, це бо в концепції Куліша й робить потрібною політичну єдність, у якій Україна доповнювала б те, чого бракує Росії. «Есть, — пише Куліш у листі до Галагана (1857), — у чоловіка в душі сила, котра з... дрібносток творить самовладний мир, так, щоб усяка частина дихала одним великим помислом — душею того мира. Такої сили нема в московських розумних людей... не спроможуться вони поти, поки писатель і народ стануть нерозділимим тілом». У цьому вбачає Куліш трагедію і обмеженість Гоголя. Але на цьому Куліш не спиняється. У чорному світлі бачить він історію Москви в листі до Милорадовичівни 1857 року. Дратує його серед росіян незнання України і української «душі» й небажання їх знати (до Кониського, 1863). А вже майже тотального заперечення сягає Куліш, пишучи 1875 року до Хильчевського: «Що се тобі привиджується моє автортетство серед Москви? Не знаєш ти її, пане брате! Там правдою нічого не вдієш, там правди бояться». Для обережного Куліша, що ніколи цілком не видужав від травми свого арешту й заслання, що завжди боявся перлюстрації своїх листів, сказано тут аж надто багато.

Але не треба вбачати в цьому якоїнебудь особливої нелюбови Куліша до Росії або росіян. Правду кажучи, його виступи проти українців (де йому не треба було боятися цензурного чи поліцейного нагляду і які йому, зрештою, більше боліли), далеко гостріші. «Варварство кругом нас облягає», писав він Милорадовичівні вже 1857 року. А під старість гострота нападів і випадів ще збільшується. «У сьому мертвому краю зникає за нізачо вік людський» (до Хильчевського, 1869). «Усього півтора чоловіка нації, і ті живуть у незгоді» (до Пулюя, 1881). Нація, що має «то сліпих, то п'яних і нетямних вождів» (до Карачевської-Вовківни, 1892). Може, найкращий підсумок того, як Куліш бачив свою батьківщину, зробив він у неопублікованому листі до дружини, з 30 березня 1857 року: «Дика ще наша сторона, що та пуца віковічня. Це ще чи не вперше цюкнула сокира... то повибігають ведмеді й вовки з берлогів, дивуючись і лякаючись, на що це пуцу рубають. Не скоро розрівняєм поляни, повитереблюєм коріння і зачнем пахать да сіять» (цитовано в Петрова, 1929, стор. 306).

Присилуваний заборонами українського слова в Російській імперії діяти через галичан і в Галичині, Куліш якнайуважніше придивлявся до них, і оцінки його вагаються між позитивними, літеплими і цілковито негативними. Спочатку — «розум у їх є, та немає мови» (до Кониського, 1861). Потім обурення на галицьку інтелігенцію: «Дивуетесь Ви, що я й досі не покидаю Галичини з її ледачами передовиками. І не покину. Передовики зникнуть, а Галичина зостанеться. Хиба кидав хто поле через те, що його не вмiли люде пахати? » (до Барвінського, 1873). І ось маятник у своєму хитанні досягає крайної межі: «Брати русини думають, що вони люде поважні, до діла годящі та й зовсім таки нація! Сміх і горе! Така нація, що не згідна готовим грошем і словом чесно й розумно користуватись» (до Пулюя, 1874); і думка, що Галичину втрачено навiки, думка до якої Куліш додає: «Аж рука в мене тремтить, се пишучи» (до Носа, 1890).

Не менший був розмах коливань в оцінках поляків, про що частково вже згадано. Меншої ваги розбіжності в оцінках Європи. В суті речі Куліш завжди лишався європеїзатором, безпосередньо або вiа Росія. Але живих зв'язків з європейською інтелігенцією свого часу, з літературними й культурними рухами він не мав. Його листи, його враження в листах — це враження стороннього подорожнього, і великою мірою вони залежать від того, яка була погода і чи не було в готелі блощиць. В узагальненні можна сказати, що, як і в інших випадках, він більше любив Європу далеку, Європу Шекспіра, Байрона й Гете, ніж Європу тих людей, кого він зустрічав на вулицях і в ресторанах європейських міст. Кажучи словами Віктора Петрова, «в великих містах Європи він почув себе людиною чужою, людиною інших смаків, інших умов і іншого життєвого темпу... Він був європейцем між хуторянами й хуторянином між європейцями» (1929, стор. 376, 377).

Куліш не був людиною послідовної політичної і навіть літературної програми. Він був людиною настрою. Найчастіше знайомство його з іншими починалося з захоплення, переходило в стадію гіркого розчарування і — занурення в самоту. Але поодинокі стадії могли чергуватися в іншому порядку, співіснувати, поновно з'являтися. Але в кожній стадії він був категоричний і зухвалий. «Зроду я ще в нікого не питався дороги і питатись не буду», — писав він до Носа 1862 року. Жив у ньому дух суперечності і виклику. Співжити з людьми він не вмів і часто не хотів. Між собою і іншими він ставив перегородку, скляну, прозору, але вона не пропускала людського тепла. У своєму невиданому щоденнику він пише про себе: «Я всегда чуждался своих товарищей» (цитоване в Петрова, 1930, стор. 166). У листі до Бодянського (1855, російськомовному) Куліш пише про П. Чуйкевича як про «единственного человека,

которому я говорю ты».¹⁴ Це перебільшення. Куліш був на ти, принаймні в листах, з Хильчевським, якийсь час із Шевченком. Але виглядає так, що *ви* було йому миліше і переходити на *ви* легше, ніж від *ви* на *ти*: лист 1844 року починається на *ти*, а кінчається на *ви*, після кількох листів на *ти*, 1858 року Куліш повертається до *ви*.¹⁵ Багато писалося про самотність останніх років Кулішевого життя, але менше відомо, що їй передували коротші самотності багатьох попередніх років.

Уже 1857 року Куліш скаржиться на самотність: «Мені ні з ким і порадитись» (до Шевченка); «Ви не знаєте, що я один на світі; мене ніхто не розуміє» (до Милорадовичівни, 1858). Були на це причини об'єктивні — недорозвиненість української літератури, брак систематичного літературного процесу, ембріональний стан українського освіченого товариства. З подивугідною тверезістю, мріючи про український журнал, Куліш писав, що журналові тому бракує і авторів і читачів: «Не окупиться й п'ята часть того кошту, що на його положимо... Нам треба создать сотрудників і читателів» (до Галагана, 1857). Пізніше з властивою йому загостреністю Куліш підсумовував ситуацію безлюддя серед людей: «А де ж мені дітись? На столиці нас не треба, а на Україні дурень на дурневі сидить та дурнем і поганяє. А що вже Київ, то, вибачай, — навряд чи

14. Киевская старина, 1897, 12, стор. 461.

15. Важко тут утриматися від того, щоб не згадати маленький епізод з «Орисі». При сотникові, батьку Орисі, живе старий Грива. Куліш пише про нього: «Знав він пана сотника ще змалечку; випестив його на руках, вивчив і на коні їздить. Потім виходив з сотником у походах ледві не всю Польщу, був з ним і в Криму, був і на Чорному морі». І ось діалог між ними:

«Увійшов у світлицю (Грива), вклонився пану сотнику й каже:

— Добридень, добродію!

А сотник йому:

— Здоров, добродію!.. Запряжи, — каже, — добродію, пару коней».

Куліш додає коментар: «бо вони один одного звикли добродіями величати».

У дні, коли поодинокій особі *ви* ще не казали, засобом поставити скляну перегороду між двома людьми було вживання цього «добродію». Герої Куліша ідеальні, і він явно милується тією відстанню, яку вони між собою добровільно збудували.

Ол. Кониський оповідає, що коли 1860 року Куліш приїхав до Полтави на зустріч з Полтавською громадою й вшанування від неї, він демонстративно розмовляв по-російськи, на подив і обурення громадян. Того року така обережність перед поліцією була, либонь, уже (і ще) непотрібна. Чи не споруджував Куліш ізнов скляну стіну між собою і полтавцями? А якщо це було так, то можна поставити, як згогад, питання про те, чи метання до російської мови в листуванні з українськими друзями, таке характеристичне для Куліша, не відіграло подібної ролі? Чи не зберігало воно Куліша від надміру фамільярності чи інтимності? Пор. обговорення цього питання в розділі 1 цього етюдy.

є на світі дурніший город!» (до Хильчевського, 1867). Але не менше, ніж об'єктивні, важили тут суб'єктивні причини, — своєрідність вдачі Кулішевої.

Дуже важко укласти всі Кулішеві суперечності, його життєві метання і його взаємозаперечні характеристики людей, суспільних груп і явищ у Прокрустове ложе соціологічних схем взагалі, а буржуазності і націоналізму зокрема. І не потрібно. І не цікаво. Куди цікавіше бачити перед собою обдаровану особу, неповторну, трагічну (а коли хочете, трагікомічну) в її змаганнях із своїм і чужим суспільством, народника без народу, елітиста без еліти, літератора без літератури, політика без політичного діяння.

Лишається хіба додати, що обставини особистого життя Куліша від дитинства в домі батька — сільського господаря радше селянського, ніж поміщицького типу — до смерті на занедбаному злиденному хуторі, були якнайменше буржуазні, хоч як би ми хотіли розтягати це поняття.

5

А ти, Марку, грай.

Приказка

Життя людини може обіймати періоди підупадів. Куліш мав їх кілька: його поведінка на допитах у 3 відділі 1847 року була далеко не героїчною; обрання Дубельта, добровільне, на сповідника, в роки тульського заслання; служба в Польщі після розчавлення польського повстання 1863 року на послугах русифікаційній політиці імперського уряду; нарешті, загравання з поляками у Львові 1882 року, попри добрі наміри, було своєрідною зрадою української громади в Галичині. Велику частину життя можуть зайняти зиг'заги, зміни поглядів, розриви приятней, шарпання в різні боки.

Але життя людини або, кажучи обережніше, видатної людини не може складатися тільки з цього. Як би там не було, а така людина має своє щось, свою константу, свою *fakulté maitresse*, яка зберігається крізь цілість життя. Було б парадоксом сказати, що константою Кулішевою була сама мінливість. Це скидалось б на погану гру слів.

Попередні дослідники Куліша знали цю проблему і шукали справжньої константи. Віктор Петров хотів знайти її в приголомшенні Куліша «катастрофою року 1847» (1930, стор. 9). Але це величина негативна.

Франко шукав її в іншому, але теж у величині негативній. Ось що він каже: «Іронія долі визначила йому перше місце в числі *epigonів* Шевченка, з усіма неприємними прикметами епігонізму. Не тільки в

манері поетичного складання в своїх „Досвідках” він іде за слідом Шевченка — се ще дрібниця, і він пізніше отрясся з тої манери, — але найбільше фатальне і найбільше трагічне для нього було те, що до кінця життя він не міг вирватися з того круга понять, образів та проблем, які геніяльною рукою поклав перед Україною Шевченко. Мов у незримій клітці, бився Куліш до смерти в тім зачарованім крузі; мов Мефістофель у закінченні Гетового „Фавста” воює з рожами, що, кинені руками ангелів, за його дотиком переминаються на огні і палять його, так Куліш до смерти воював із шевченківськими поняттями та образами України, козацтва, гайдамацтва, панства і простолюддя, з якимсь нервовим роздрозненням кидаючися з одного екстрему в другий і ніяк не можучи ані спекатися тих образів, ані побороти та знівечити їх бодай у власнім переконанні... Та проте, хоч яке прикре враження роблять останні писання Кулішеві, повні якоїсь сліпої пристрасти, навіянї злобою, нетолеранцією, ненавистю до людей — і все те в ім'я якоїсь дивно понятої культури, — все таки для історика власне та хиткість Кулішева, ота пристрасть, оте вічне шукання якихось нових ідеалів, нових богів і нової віри лишились характерним і навіть симпатичним об'явом його великого, хоч не дуже до духу». ¹⁶

Власне тут дві константи — ненависть-любов до Шевченка і несталість. Про другу мова вже була. А перша ледве чи домінувала над усім життям Куліша. Принаймні листи пізнього періоду, десь від кінця сімдесятих років її не виявляють.

Аналізуючи листи, що нам приступні, можна висунути тезу про те, що в житті й діяльності Куліша було кілька *позитивних* констант, що забезпечували їй єдність на протязі багатьох десятиріч. Перелічим їх, а тоді скажیم кілька слів про кожну з них:

перегляд романтичної концепції ролі козацтва в історії України;
концепція двоєдиної «руської нації», де Росії належить політичний провід, а Україні духовий;

у зв'язку з тим віра в непереборну силу слова;

концепція власної, Кулішевої місії як людини, що має здвигнути українську націю з занепаду і тим самим забезпечити їй належне місце в «двоєдиній Русі»;

у зв'язку з цим культ праці.

Твердження про наявність постійної антиромантичної, переважно негативної концепції козацтва в усій творчості Куліша, напевне, змусить не одного читача здивовано підвести брови. Таж скрізь і всюди говориться якраз про непостійність Куліша в цьому питанні, мовляв, у першій половині своєї діяльності він ішов за

16. Іван Франко, Зібрання творів в п'ятдесяти томах, том 33. Київ, 1982, стор. 234. (Стаття «Михайло П. Старицький», вперше друкована 1902).

романтичною концепцією козацтва, а потім, від часу служби в Варшаві (нагадаємо, роки 1864-1867), під впливом польських архівних документів, що, природно, не захоплювалися козацькими арбіліями, радикально її змінив і відтоді «в'являлись йому, — як каже Дм. Дорошенко, — козаки не поборниками правди, а темними руїниками, що, не маючи ясної думки про державу, про волю рідного краю, нищили на своїй землі те, що здавалося Кулішеві найціннішим із усього й найдорожчим — здобутки культури».¹⁷ Плодом такого перегляду стали дві російськомовні праці Куліша, «История воссоединения Руси» в трьох томах (1874-1877) та «Отпадение Малороссии от Польши» (1889-1890), між яким з'явилася ще українськомовна «Мальована гайдамаччина» (1876).

Та чи справді було так? Романтичні козацькофільські тенденції знаходимо в поемі «Україна», написаній десь двадцятилітнім Кулішем 1840 року, передусім як компіляція з народних дум, а виданій 1843 року. Але поема ця цілком несамотійна, вона для Куліша є тим, чим для Гоголя був «Ганс Кюхельгартен», твори, на яких будувати висновки щонайменше ризиковано. Є поодинокі козакофільські і навіть протистаршинські мотиви в «Досвітках» (1862), але знову ж не треба забувати, що збірку цю укладалося з спеціальною метою показати Куліша як спадкоємця, наступника й заступника Шевченкового.¹⁸ А ще перед тим написано й видано

17. Дмитро Дорошенко, Пантелеймон Куліш. Київ-Ляйпціг, без року, стор. 33.

18. Куліш сам — оголено і прозаїчно — заримував цю тезу в «Досвітках»:

Чи мені по тобі
Сумом сумувати,
Чи твою роботу
Взяти докінчати?

Докінчаю, брате,
Не загину марне, —
Втішу Україну,
Матір безталанну.

(«Замість епілога до поеми брату Тарасові на той світ»).

Але справа «Досвіток» не така проста, наслідування Шевченка в них явно силуване й дуже непослідовне. Уже відзначувано (Мик. Зеров), що в поемі «Великі проводи», що ввійшли до збірки, концепція кулішівської «Чорної ради» досить виразно накладається на «шевченківське» козакофільство. А нема в нас досі такої праці, яка б виявила всі елементи козакофільства «Досвіток» і зіставила їх з такими ж елементами в поезії Шевченка. Можна думати, що така аналіза показала б не тільки подібності, а й деякі одмінності, навіть приховану полеміку з Шевченком.

«Чорну раду». В історичній прозі Куліш не мав попередників в українській літературі, тут він мусів виступати самостійно. І трудно уявити собі радикальніший відхід від романтичного козакофільства. Не тільки виступає тут січове (низове) козацтво як руйницький елемент, зовсім як у пізнішого Куліша. Ще важливіше, що козацтво показане тут не як єдність, воно доглибно клясово розшароване. У цій, сказати б, марксистській *avant la lettre* повісті вже всі елементи пізнішої негативної оцінки козацтва. Ясна річ, нема тут згадок про Петра I, про Катерину II, алеж їх зовсім не припускала структура і хронологія дії повісті. А в російськомовному «Епілозі» (1857) до «Чорної ради» ці думки висловлено так послідовно й виразно («Такая пламенная любовь к нераздельному русскому народу», «нравственная необходимость слияния в одно государство южного русского племени с северным»), що можна радше дивуватися, що бойкот Куліша українською інтелігенцією не почався вже тоді, а не десь у сімдесятих-вісімдесятих роках. Причин відмінності реакції треба шукати, либонь, не в еволюції поглядів Куліша, а в розвитку української політичної думки.

Звісно, і в «Воссоединении» і в «Отпадении» є деякі polemічні перебільшення, але тут ідеться не про такі прояви, природні в обставинах «козакофільського оточення», в якому бачив себе Куліш, а про єдність головної концепції.

Про концепцію «двоєдиної Русі», включно з прийняттям царату як її політичного втілення, була вже мова в розділі 4, і нема потреби це тут повторювати. Докиньмо хіба, як бачив Куліш у середині п'ятдесятих років царя Олександра — не просто як людину, а як символ царату: «Постава його й манери були такі величні, що всі були вражені ніби надприродним з'явищем. Він показався в повному найшляхетнішому сенсі слова російським [русским] царем перед підданими» (російськомовний лист до Мик. Білозерського з 10 березня 1855 року, цитований з рукопису в Петрова, 1929, стор. 123). Формулювання про функції Росії і України в майбутній «двоєдиній Русі», як я його подав, такими *словами* в Куліша не висловлене ніде. Було б, мабуть, і небезпечно і передчасно говорити про духовий провід України, яка була для Куліша ще вся в майбутньому, і було б принизливо впрост казати про політичний провід, Росії, себто політичну залежність України. Але коли уважний читач проаналізує всі контексти, в яких Куліш ці справи дискутує, він, читач, напевне, прийде до висновку, що тут у мене тільки поставлено крапки над двома *i*, а самі ці *i* недвозначно написані були власноручно Кулішем самим. І з погляду Куліша це зовсім не означало підпорядкування України, бо для нього провід належить слову, що втілює дух, і це дух через слово керує світом. Отже, для нього, хоч цього він теж прямо і не міг і, либонь, не хотів заявити, такий розподіл функцій між Україною й Росією означав би

панування України, бо політику визначав би дух і функції політики були б тільки виконавчі. Тут і тільки тут, скажемо до речі, можна було б дошукуватися націоналізму в Куліша. Але, дивлячися тепер нашими, а не Кулішевими очима, мусимо визнати й те, що це «націоналізм» цілком утопійний, позаполітичний і нікому загрожувати не міг.

Попередня теза вже привела нас до розмови про слово в концепції Куліша (а між іншим, і Шевченка). Найкраще ця концепція відома з поезій, пізньої дати, що ввійшли до збірки «Дзвін» (готова до друку не пізніше 1891, видана 1893):

Отечество ж собі ґрунтуймо в ріднім слові:
Воно, одно воно від пагуби втече,
Піддержити націю на предківській основі, —
Хитатимуть її політики вотще;
Переживе вона дурне вбивання мови,
Народам і вікам всю правду прорече.

[До Марусі В(овківни)]

Слово нам верне і силу давнезну і волю,
І не один в нас лавровий вінок обів'є круг чола.
(Сум і розвага)

Але подібні думки знаходимо в Куліша задовго перед «Дзвоном». Зокрема в листах, щонайменше від середини п'ятдесятих років. «Все прах земний, тільки діло і слово наше праведне останеться навіки» (до Галагана, 1857). «Спасеніє нашого краю — в нашому слові. Слово земляка укаже землякові, і явиться сила общественна, котрої тепер немає, явиться воля і дума єдина!» (теж). «Що було моїм путеводним пламенником? Рідна пісня, рідна поезія! Нехай же ганить її, хто як хоче; вона вовіки пребуде святинею душі моєї. І всяка душа щира єю сохраниється од упадку, єю підніметься вгору і завітчається, як райськими квітками» (до Милорадовичівни, 1857). «Язык наш виведе наяв багато дечого такого, що по-московськи зроду не розкажеш, і сама московська словесність зацвіте новим цвітом» (до Галагана, 1857). «Дбаймо про свою словесну автономію, творімо свою автономічну будучину, знаймо добре, що ми в себе вдома» (до Вовківни-Карачевської, 1892).

Віра в непереможну, чарівну силу українського слова часом приводила писання Куліша до наївності, як от, коли він, видаючи свою «Граматку», сподівався від неї перевороту в свідомості народу українського, вона бо навчить його «як йому подобає на світі жити» (до Милорадовичівни, 1857). Вона, ця віра, не раз робила його писання, зокрема поетичні, утилітарними, коли вони, замість того, щоб чарувати *влявом* слова, переходили до *пропаганди* слова. До Кобилянського він писав: «Література в нас не ціль, а спосіб. Нам аби люде стались людьми... Отож нам не до смаку такі утвори, що

тільки ніжнять серце та морочать солодким одуром голову, а духу народнього, праведно людського не підіймають угору» (1861). Хоч, мабуть, він бачив небезпеки такого розуміння літератури й її завдань і протестував проти крайностей у цьому напрямі. «Ви забуваєте, — писав він до Кониського того ж року, — що поет не задає собі ні задачі, ні тону, як писати. Душа набереється житні — от і пишеш». Та тут таки веде далі: «Аби тільки справді се був барометр, то він якраз покаже, що діється в воздуху». Не одна сторінка поезій Куліша змарнована повчанням і пропагандою. Але релігія завжди ставить себе вище від поезії, а віра в слово була Кулішевою релігією.

Куліш добре, аж надто добре, на ґрунті українському і на власній шкурі, знав гонителів і нищителів українського слова, від Валуєва до Побєдоносцева; не міг він, звичайно, знати їхніх переємників від Сталіна до Брежнєва, від Постишева до Щербицького, хоч міг легко передбачити, що Валуєв матиме своїх наступників. Але, скільки знаємо, ніколи й ніде він не висловлював сумніву щодо майбутности українського слова. Так буває з релігіями *by definition*. Для її прихильників кожна релігія вічна, абсолютна і незнищенна. Приречений на мовчання заборонами уряду, бойкотом земляків, безлюддям і безгрошів'ям, він пише до Носа (1891): «Байдуже і я, що не печатається: аби писалося. Настане час, як не буде нас, що повинишпорюють і посписують усяку всячину нашу та й дивуватимуться: що як сі люде в такій темряві працювали і при такому темрявому світлі писали?» І це після того, як у пожежі його підпаленого хутора кілька років перед тим згоріли мало не всі його рукописи, а цей підпал, ця пожежа й загибель були тільки провістям підпалів і пожеж революції 1905 і 1917 років, де з димом пішли тисячі маєтків. Але коли релігія зустрічається з непереборними перешкодами в дійсності, вона вірить в чудо. І в чудо вірив Куліш. Аж надто виразно говорить він про це в листі до Костомарова з 11 вересня 1846 (російськомовному): «Буде може час, коли від одного звука труб її [поезії української] впадуть мури й твердині, для руйнування яких Ви вважаєте за потрібну зброю; буде час і царі-поетів, які все підпорядкують своїй божественній могутності; буде час і здвиженню храму, в якому вклоняться й чужі народи... Ніби для чудес Божих є правила!».¹⁹

Куліш був не тільки і не просто вірним своєї релігії. Він був її будівничим, речником і пророком. Ми не зрозуміємо великої частини його літературної творчости і його листів, коли забудемо про це. У житті він мав свою місію, і в неї він вірив безоглядно. Уже 1844 року йому здавалося, що він не тільки бачить ту споруду

19. За сто літ, 2. Київ, 1928, стор. 58 (публікація В. Міяковського).

майбутнього, яку припало йому збудувати, а бачить, як її звести. «Так, як от майстри почнуть церкву муровати, то як то широко розведуть, що, бачся, й ладу там ніякого не знайдеш; отже, дивись, вони знають, що роблять: і заломи виведуть, і кришу і баню збудують, ще на самому версі святу та одрадну ознаку — хрест золотий поставлять, щоб кожному було розумно, на що така велика праця піднята. Маючи у голові собі за правило таких майстрів, і сам я із своєю працею так міркував, щоб гарненько вгору її вивести і всякому до толку подати, на що отті широкі стіни вимуровані» (до Костомарова). У ті ж роки він писав до Оп. Марковича: «Доконуються мною в тиші діла, вагітні важливими наслідками».²⁰

Навіть арешт, ув'язнення, заслання не знищили не тільки віри Кулішевої, а й його оптимізму. Свідчення про це в його листах численні: «Коли б тільки вийшло по-моєму, зробив би я так, що й німі в мене б заговорили; давав би я тільки зерно на посів, а орали б, сіяли, жали й молотили б у мене люде, і було б у мене в засіках завжди повно» (до Тарновського, 1856). Свою і Шевченкову роль він бачить як апостольство: «Всякий народ горем і щастєм готується на своє діло в общому ділі чоловічества. Отже й ми на щось готуємось; а хто найперший урозуміє Божу волю, той буде людина над людьми», — пише він до Милорадовичівни 1857 року і далі провадить паралелю з першими християнами: «Оце ж вони й мир од послідньої пагуби вдержали; оце ж їх великий дух і досі по всьому миру дише». І, входячи остаточно в роль апостола нової віри: «Знаю, що не раз іще пройду по тій мученицькій землі мучачись».²¹ Відомі загально Кулішеві «місійні» вислови в листах до Шевченка: «Почали ми з тобою велике діло, — треба ж його так і вести, щоб була нашому народу з наших річей шаноба» (1857); «Воскресить воно [наше слово] не одну душу, і мала твоя праця станеться з часом причиною великого діла всесвітнього, — душа моя чує» (1858).

Знаряддя і засобом здійснення місії мала бути праця. Обсяг її, виконаної Кулішем, величезний. Проза, поезія, журналістика, історія, вся на джерелах побудована, широкосяжне листування. Але чого не доконали жандарми й тульські міщани, те зробило безлюддя й байдужість, що їх так часто зустрічав Куліш в

20. Лист з 17 січня 1846, російськомовний. За сто літ, 2. Київ, 1928, стор. 46 (публікація В. Міяковського).

21. А то чи й не самого, *horribile dictu*, Христа. Випереджаючи на багато десятків літ ідею й назву відомого роману Карльо Леві про те, що Христос не дійшов до занедбаного італійського села Еболі (*Cristo è fermato a Eboli*, 1945), Куліш писав 1857 року до Милорадовичівни: «Горе нам, горе, що скільки то єсть земель, куди Христос іще не приходив! Така земля й наша Україна». Хіба ж місія Кулішева, як він її бачив, не була місією Христа?

українському світі. Його оптимізм поволі блякне. У листах до Ганни фон-Рентель ще в березні 1861 року Куліш писав: «Тепер я сиджу над працею важкою, але конечною — перекладаю закони про селян українською мовою. Важливість цієї роботи покажеться пізніше», а вже в січні 1862 року він гірко нарікав: «Тішить мене в Вашому листі те місце, де Ви кажете, що, вийшовши заміж, зробите своїх дітей українцями. Кращого від українців в ідеї нема нічого, але в дійсності я не відчуваю до представників українізму особливої пошани. Небагато в нас людей гідних, решта — дурноляпи, можливо, більше шкідливі, ніж корисні для розповсюдження в суспільстві рятівної для майбутнього української ідеї» (усі листи до Рентель російськомовні. Цитується тут з Петрова 1930, стор. 203, 210).

Попри всі розчарування, попри відчуття безлюддя Куліш не кидав працювати. «Радійте, — писав він Бодянському 1855 року, — що хоч одна людина в усій Малоросії почуває готовість працювати з ентузіазмом».²² Він почувався такою однією людиною. Юзефовичеві він деклярував: «А що щиро працюю, то нехай мені Бог у царстві небесному так заплатить! І поти буду працювати, поки снаги стане моєї». Він дотримався обіцянки. У глибокій старості, коли, занедбаний, бойкотований своєю й галицькою інтелігенцією, зубожілий українець, неспроможний покинути свій злидений хутір і дістатися до бібліотек і архівів, за кілька місяців перед смертю, він зосередився на перекладах, і тоді вирвалися в нього ці слова: «Не стає в мене снаги на докінчення староруського перекладу Святого письма і, хоч працюю над ним день-у-день, та мучусь думкою, що покину не докінчивши».

Доля не зласкавилася над Кулішем посмертно. Письменникові, що одним із своїх центральних завдань ставив розвінчання того, що йому видавалося мітом козащини, вкрили труну під час похорону червоною китайкою, мовляв, «за старим козацьким звичаєм». У своєму конфлікті з галицькою інтелігенцією Куліш злосливо глузував із львівської Просвіти («А Просвіта? Ото ще мені „недоріка, убога каліка“! — пише він Барвінському (1873) і далі ставить крапку над і: Тепер орудує... в Галичині псевдо-Просвіта, а свого часу орудуватиме правдива Просвіта»). Саме Просвіта видала найповнішу досі збірку творів Куліша в шістьох томах (1908—1910. Повніше київське видання, теж 1908—1910 років увірвалося на 5 томів). Перша спроба синтетичної оцінки-характеристики Куліша з-під пера Сергія Єфремова не пішла далеко поза кривосуди його роздратованих сучасників. Єфремов добре побачив борсання й манівці Кулішеві, але не відтворив

22. Киевская старина, 1897, 12, стор. 463. Лист російськомовний.

цілоти його образу. Відповідно студія його дістала назву «Без синтезу». Тільки у другій половині двадцятих років почалися були об'єктивніші студії над Кулішем, але їх драстично обірвано, коли завербовано його до «буржуазних націоналістів». Сьогоднішньому українському читачеві Куліш майже незнаний. Його найкращі поезії такі, як «До рідного народу» («Народе без пуття») або «Псалтирня псалма» взяті на індекс... І, може, найголовніше: те, що було релігією Куліша, не справдилося і не здобуло прихильників.

Релігія в красному письменстві не вирішує. Християнський читач може здобувати насолоду в мохаммеданському або буддистському творі, навіть агресивно не-християнському. Але Куліш-поет часто здається нам занадто програмовим. Він повторює сам себе. Прості істини (або «істини», в цьому контексті це не має значення) він повторює з невеликими варіаціями у творі за твором. Як він сварився зі своїми сучасниками, так він готовий посваритися з сьогочасним читачем. Він і далі агресивний, хоч у різних проявах. Тоді обурювали ідеї, тепер повторення ідей. Дуже часто маємо справу з пророком і проповідником більше, ніж з письменником, хоч письменником він був талановитим. Якби сьогодні зняли заборони і надрукували повного Куліша, може хіба одна десята його писань справді стала б набутком серця і розуму читацького.

Тим цікавіші його листи. В них він теж часто проповідує. Але він проповідує тут не з катедри, не через голосник, а з позицій особисто пережитого. Ми бачимо його, як він є і як він себе грає. У листі є обличчя і є маска. Це виклик, це інтелектуальна і емоційна насолода усувати маску й знаходити обличчя. За проповіддю пристрасть, за пророцтвом інтелектуальний пошук. За часовим і дочасним вічні правди людського буття й почувань. Якщо ділити людей на симпатичних і несимпатичних, Куліш радше належав до других. Байдуже. Бачимо живу людину в її зльотах і падіннях, в її грі і в її справдешньому. І, зрештою, бачимо віру, а це не так часто трапляється. Тут, у своїй вірі, Куліш *знаходить* свою *синтезу*. І в листах може частіше, ніж деінде.

Липень 1983.

ЮРІЙ МОРACHEВСЬКИЙ, ЙОГО БАТЬКИ, ЙОГО ПРИЯТЕЛЬ

Юрій Клиновий

(Закінчення)

Кожного четверга відбувалися в Юрія Морачевського музичні вечори. На одному з них був і підписаний; ще й досі бринить мені у вухах сумовита мелодія останнього твору Карла Марії Вебера, виконаного на фортепіані чудовим музикою Гюнсбергом. Про ці вечори згадують і Стефанія Рудакевич-Базюк і Роман Березовський, учитель клясичної філології. Пише у своєму спогаді уже померлий приятель Юрія Березовський:

Коли вже в хаті все було доведено до ладу, майже щотижня в четвер Юр улаштував музично-літературні вечори, на які запрошував знайомих, зацікавлених культурними справами. Гутірка йшла на мистецькі та музичні теми, а піяніст Гінсберг, що концертував по Європі, грав дещо з творів Баха, Бетговена, а часом і Шопена. Часто Юр читав деякі уривки з творів Рільке, Каспровича, Рильського й Тичини.

А в листі з 29 лютого 1968, з якого ми вже цитували, Стефанія Рудакевич-Базюк теж згадує про музичні вечори в хаті свого приятеля Юрія Морачевського і доповнює опис його хати, поданий Софією Темницькою:

У 1928 році (а й пізніше. — Ю. К.) відбувалися у Вашій віллі щотижневі музичні вечори, на яких грав найчастіше Гінсберг. Присутніми на них бували Ваш дідко (лист писаний до дочки Юрія Софії) ректор Морачевський, сусід д-р Кульчицький, директор Промислового музею, Семен Стефаник, Роман Березовський і багато більше людей, імен яких не пам'ятаю (і д-р Володимир Старосольський з дружиною Дарією, теж піяністкою, учасцями на вечори. — Ю. К.). З найбільшою насолодою слухала я тоді не тільки музику, але й розмови на різні теми, при мистецтво, виставки, театр і концерти. Часто бувала я у Вашому домі і без більшого товариства. Тоді батько часто грав сам, а далі оглядали ми цікаві публікації або частину незвичайного «музею», яким були всі кімнати Вашої вілли. Там, крім численних стародруків, були величезні церковні ключі, старосвітські замки та різні вироби з заліза, глини і каменю. Тямлю прекрасний японський креденс, прикрашений інкрустаціями, африканські тканини над лавою, а в скринях скарби народної ноші. (Тут пропусаємо кілька речень, які повторюють сказане вже в описі Софії Темницької. — Ю. К.) На полицях у хаті познайомилася я з італійськими скляними виробами та античною порцеляною, про яку багато пояснень одержувала ще й на спільних відвідинах Промислового музею. Там відбувалася більшість мистецьких виставок, які я, звичайно в

товаристві Вашого батька, оглядала. На прогулянках, перед чи по виставах, я й далі користувалася величезним знанням, яким Ваш батько відзначався. Був він не тільки шляхетною людиною, до того людиною високої культури й науки, але, мабуть, знаходив особливу насолоду в поширюванні й поглиблюванні освіти своїх співрозмовників. В найбуденнішу розмову мнів включити щось цікавого, підсував, позичав, а то й дарував книжки до читання; на жаль, ні одна дарована ним не збереглася в мене.

При цій нагоді варто пригадати, що Юрій мав багато приятелів-євреїв. Крім піяніста Гінсберга, про якого ми багато разів згадували, його приятелем був також єврей Вайцман, за професією друкар, amator музики й літератури, з яким Юрій любив сходитися і рецитувати напам'ять чи не всього «Фавста» Гете; до речі, цю книжку він завжди возив з собою, куди не їхав би чи не ходив би. Він таки справді був великим гуманістом, у душі якого не було расової ненависти ні до якого народу. Пригадую добре нашу розмову про величезний внесок єврейського народу в світову культуру. Сказав він тоді таке заключне слово: «Жида є таки справді вибраним народом, між ними більше ангелів і більше чортів, ніж серед будь-якого іншого народу».

Юрій Морачевський, як рідко хто, мав три нації, до яких міг пристати. Першою була Швайцарія, де він народився і до якої зберіг досмертну пелюбу. Другою була Польща — його ж батько був поляком, а існував віками прийнятий звичай, можна сказати, неписаний закон, що в мішаних подружжях сини йшли за національністю батька, а дочки за національністю матері. А третьою нацією, до якої він міг пристати, була нація його матері — Україна, віками пригноблена, топтана всіми своїми сусідами, від неволі якої частенько тікали її власні діти.

Як це не дивно, Юрій обрав третю, ту, якій треба було багато віддавати; він віддав свою університетську кар'єру, наприклад; а від якої нічого не можна було взяти, хіба взяти на свої плечі її горе. Тут, без сумніву, першорядну роль відіграла його мати, жінка не творча, але з невеликими талантами, а далі — абсолютна Юрієва шляхетність, успадкована по обох батьках. Розказував чи не найближчий його приятель з українців його покоління Семен Стефаник, що одного разу Слуга Божий Андрей Шептицький запитав Юрія, чому він став українцем; може, митрополит хотів перевірити і свою власну долю, що теж пригнала його до українства з українсько-польського роду, правда, в його роді, цілком спольонізованому, українство давно було викинуте на сміття. Юрієва відповідь була: «Якби поляки були в такому становищі, в якому є українці, я став би поляком».

Коли його старша дочка Софія — Юрій звав її Зьо або Зосуня — мала два роки, він, ніби передчуваючи свій близький кінець, написав до неї листа. Ось його текст:

Кохана моя Зосуню,
пишу до Тебе, щоб колись по літах, як вже будеш могли читати та й розуміти, заговорив до Тебе тими словами, що тепер грають в моїм серці, кохана моя маленька. Може, тоді не зумію чи не зможу сказати Тобі всього, що нині хочу сказати, — хоч і нині не вмію сказати всього, що хочу.

Пишу до Тебе нашою мовою та й мило було би мені, якби Ти її любила так, як я її люблю. Пишу до Тебе в день народного свята Швейцарії 1 серпня та й рад був би, щоби Тобі той нарід, що дав мені так багато, був так само дорогий, як мені та й моїй Мамі. Коли будеш велика, зрозумієш, як багато гарного та й великого є в тім народі, як багато нам всім ще треба від нього вчитися, як треба йому бути вдячним за те, що нам дав. І зрозумієш, що добре є любити наш нарід — такий, як є, недосвідчений ще, нерозвинений до повного ідеалу гуманізму, що треба йому дати з себе багато, щоби розбагатів нашим багатством серця, щоби піднісся достоїнством нашого духа і став рівним всім. Та не хочу я від Тебе нічого жадати — не хочу навіть про ніщо просити, хочу лише, щоби Тобі було добре та й ясно на світі, щоби Ти була все так щаслива, як ми є щасливі через Тебе. Ти ще маленька, але вже тепер нема для нас більшої радості, як Твій усміх, більшого щастя, як дивитися в Твої кохані очі, більшої задачі, як старати для Тебе все, що могло би Тебе тішити. Пам'ятай, кохана моя Зосуню, що якби не було Тобі на світі, для нас Ти є все найбільшим щастям, та й що ми все будемо Тобі вдячні за те, що Ти дала нам так безконечно багато доброго, що внесла стільки світла й радості в нашу хату. І пам'ятай, що ніколи за ніщо не буду мати до Тебе жалю, ніколи Тобі нічого не візьму за зло, бо не хочу та й не можу розуміти Тебе ніколи інакше, як добре, і все, що зробиш, буду любити і скільки разів схочеш, будеш могли прийти до мене — і знай, що все і всім зробив мені велику радість і що все буду Тобі вдячний за кожен день та й кожну хвилину, що її Ти з нами пережила, бо кожда була для мене найбільшим щастям.

Рости здорова, файна й щаслива — все, все!

Цілую Тебе з цілого серця, Ти моє кохане кучеряве щастя — нині і все.

Твій, вірно в Тобі залюблений
Юрко.

У своїй збірці «Парерга» Юрій присвятив своїй доньці один інтимний сонет, який, як і всі інші поезії його, писані українською мовою, свідчать про його нелегку боротьбу з мовою, яку він уважав рідною; написаний він був п. н. «Сонет для Зосуні» («На другі уродини»), тобто в 1931 році. Містимо його нижче, не зважаючи на його мовні чи метричні слабості:

Сходить сонце праворуч від хати,
ліворуч від хати місяць сходить
та й по небі рій зірок проводить,
сипле осінь золоті дукати.

В ранній мряці світу не видати,
у срібнім тумані день ся родить,
соняшник лице вгору підводить,
земля тихо всміхається, як мати.

Ранком сонце Тебе привітає,
день Тобою веселий пещена,
заквітчають хату зорі-очі.

Прийдеш в хату, то смеркне надворі,
Лиш на дубі сіла зірка зелена
та й в віконце до Зосуні заглядає.

Такий самий лист, адресований синові Адамові, що народився 1934 року, Юрій не встиг закінчити, здається, через слабкість, що незабаром звела його з цього світу. Він набагато коротший від того, написаного до дочки:

14 липня 1934.

Дорогий мій Сину Адаме,

в той день, святий для всіх, що шанують людську свободу, та й добро людськості, перший раз, відколи святкуємо з Тобою, пишу до Тебе.

Писав так до мене мій Тато, а Твій Дідо — писав молодим і тої традиції я додержую, хоч нині я вже сивію, коли до Тебе перший лист пишу. А все ж таки гадаю, що не постарівся та й колись до Тебе молодого мої слова промовлять зрозумілою мовою.

Хотів би Тобі сказати не одно, але найкращого і найважливішого не так багато. Добре є любити сердечно та й не жаліти серця.

Люби, отже, Сину, нашу Родину, не тому, що вона найкраща, але тому, що Твоя, люби так, як я, і старайся, щоби вона в тобі розцвітала — а коли не все Тобі вдасться, вір тому, що й так всі найліпші знає Тебе так само будуть любити.

Так і нарід свій любити можна і годиться — не гадати, що він одинокий найліпший, все справедливий. Зло і добро його треба добре бачити і ніколи злого добром не звати, але треба заховати для нього в серці ту любов, що як сонце світить праведним і неправедним, та й хоч і розум Твій має їх все розрізняти.

А понад народом, як найвище добро, є все людськість. Для неї найлюди, роди та й народи творять і найніщо не назветься добрим, що для людськості є зле. Для людськості процвітає наука, мистецтво, велич людського характеру — найкраще та й найвище твориться все для всіх, ніколи для якоїсь групи, тому то наука та й мистецтво є найвищими добрими.

Старайся займатися тим, що Тобі миле, щоби працювати з замилюванням, і вкладай багато ентузіазму в Твою працю, тоді вона Тобі буде легка.

Будь добрий для всіх — не жалій, як часом того не зрозуміють — стати Тебе на те, щоби дати більше, як Тобі віддають.

Так я нині гадаю, та не знаю, чи тоді, як Ти будеш мої слова читати, не будемо оба гадати інакше, чи не будемо інакшим способом на світ дивитися. Будь певний, що як би воно не було, для мене все будеш найдорожчим, все однако милим, що любити Тебе буду все так само цілим серцем та й ніколи не буду питати, як думаєш і що робиш, бо до всіх Твоїх думок, чувств і вчинків маю найповніше довір'я. А ще понад

Сій Окуневський (посередині) в товаристві зятя Вацлава Морачевського і дочки Софії (фото 90-

довір'я буде все моя любов до Тебе і це є найважливіше: хочу й буду Тебе все любити — зі всім, що є чи буде Твоїм.

Проте чи не найвиразніше Юрій Морачевський висловив свої глибокі національні почування, свою любов до рідної землі в листі до Камілли Люцерни 1926 року, який вона, сім років по його смерті, надрукувала в чотирьох числах загребського щоденника «Morgenblatt» (14, 15, 17 і 19 серпня 1941). Нагадаємо, що Камілла Люцерна була приятелькою Софії Морачевської, за фахом журналісткою. Заголовок цих чотирьох статтів — «Лист з мандрівки одного українця», 1926 року переданий (mitgeteilt) Каміллею Люцерною. Написала вона до них такий вступ:

Між листами, які я одержала від сина моєї достойної приятельки української національності з часу його студій і першого року праці, один має для мене особливу вартість; він бо не тільки показує вдачу цієї молодой, передчасно померлої людини, але й короткими картинами описує свою країну, виявляє настрої і ласкавість одного народу, про характер і стародавність якого — покладімо руку на серце! — ми майже нічого не знаємо. Східня Галичина! Приходить на думку безжурна казкова країна. Прагнення і доля українців під польським пануванням? Хто цим журився? А сьогодні мені здається, що я не можу передати мені особисто подарунок затримати тільки для себе, бож приповідка: «Віддай свій хліб людям» — була улюбленою приповідкою дарувальника.

Початок листа такий: «Цього літа я знову багато мандрував, сюди й туди, по цілій Східній Галичині». А кілька речень далі цікаве твердження: «Навіть найменша батьківщина не замала для найбільшої любови». Передусім Юрій описує свій маршрут: спочатку шлях зі Львова на Карпати, від Надвірної до річки Бистриці, потім до Сянока на захід здовж залізниці Перемишль—Будапешт, далі від джерела Дністра за його течією до Нижнева і Заліщик, а відтак знову на Карпати вгору за річками Прутом і Черемошем. Лист був барвистий, при чому містить не раз прецікаві коментарі автора. Ми вибираємо з нього деякі фрагменти, хоч немає сумніву, що його варто було б повністю перекласти й надрукувати, така могутня б'є з нього любов до рідного краю. Ось приклад одного уривка з листа:

Багато прегарних хвилин я пережив; мандруючи долиною Бистриці, я входив у дедалі дикіші околиці. Річка пробивається крізь скелясті стіни, які оточують її жовтувато освітленими узбіччями і дивовижними звалищами, ніби скиданими на купи якоюсь нелюдською силою. Великі понурі ліси, тут і там справжні праліси ростуть повсюдно. Підіймаючись угору, я відчував, що людське життя і щоденні турботи залишаються поза мною, а водночас диковинна природа все могутніше й пишніше розкладає біля мене свої дива. І люди тут прості, відзначаються тією вегетативною первісністю, що мало зі словом знається, життя бо їхнє сплетене з довколишньою

природою так, що аж з нею стоплюється. Коли ж під вечір я прийшов до пастушої колиби, прийняли мене пастухи стримано, але не ворожо. Не інакше прийняли мене й їхні череди, які, зрештою, гляділи на мене приязно. Великий мідяний хрест на моїх грудях був мені свідком, що я не чужинець, не поляк і не жид. Мені здається, що він робив прихильним до мене і тварин і людей. А вранці я подався на вершок Сивулі, злазячи вгору через поля скелястих брил, і ще загодя добився до мети; самотній у безконечній скелястій пустелі, при холодному рвучкому вітрі, я продирався аж до скелястого верха кризь потворно великі хмари, що мене оточували.

І ще зачитуємо короткий уривок листа Юрія Морачевського, в якому він розкажує про свою віддану любов до батьківщини, до своїх предків. А не були це предки-кармазинники його батька, були це українські селяни. Коли ж догадуватися, чому Каміллі Люцерні дозволили вмістити цього листа за нацистичних часів, то причина, здається, саме в цій абсолютно ідеалістичній відданості своїм предкам, своїй батьківщині.

Я знаю дуже добре, що моя країна і мій народ навіть при найоблажливішій оцінці аж ніяк не можна вважати вибраним. Я теж не хочу з моєї любови одержувати будь-яку користь, ні прикрашувати ніякого грабежу, ні закривати ніякої несправедливості, ні заперечувати ніякої правди — я хочу любити. Я буду теж боротися і ненавидіти того, хто перечить мені і моїй любові. Проте, я не буду при моїй любові непорушно стояти і не буду її відрікатися, що б там не було. Вона, моя любов, мусить все вмщати і бути для кожного доброю, від найменшого до найбільшого, тоді вона обійматиме всіх, хто зі мною кровно споріднений. А далі я мушу любити і тих усіх, кого з нами вже нема, хто нам подарував життя, вчинив його багатим й прекрасним — моїх предків, у яких кров, що тепер пливе в мені і моїх дорогих, ще не розводненою пливла; з глибокою і щирою любов'ю згадую діда моїх прадідів, що звався Стефаном Окунем, був хліборобом у Лагодіві і ледве вмів читати й писати. Я відчуваю, як він у мені живе, як його мужня давність радується усім тим, що в мені нового знайшла і досвідчила, як я у своїй любові залишаюся гордим за нього, бо ж я протягнув нитку життя далі. І тому я люблю любов'ю моїх забутих предків землю, в яку вони поклали свій труд, свою радість і свої зусилля, свою кров і свою силу; їх серце любило їх ниви, кожну хвилю і кожну скелю, що їм була дорога; як їх вірне і любляче життя. І чим глибше відчуваю над собою силу свого життя і своєї любови, аж до останнього ества, що дало мені мову, аж до останньої людини, що боролася за мою свободу і за моє право і за них загинула. Це бо були мої предки, всі до останнього, що вперше думали і трудилися для нас, винайшли вогонь і кремій, його джерело, створили першу рушницю і зібрали перше зеренце пшениці.

Цей гімн містичної любови продовжується, іде далі в глибину, в правдиві часи, коли родилося життя, коли родився народ на тій землі, по якій Юрій ходив власними ногами, крок за кроком, миля за милею, горами й долинами, знайомлячися з нею і з народом, що на ній від правіку жив, зі своїм народом, не найкращим з усіх, але рідним. Закінчує він свого листа таким, повним християнської

філософії твердженням: «Я вірю, що любов'ю до мого народу я не вчиню нікому кривди».

Крім багатого листування, уявлення про яке дають наші численні цитати, крім статтів на німецькі теми, які ми вже обговорили, Юрій Морачевський залишив по собі унікальну збірку поезій п. н. «Парерга» (квадрига), написану чотирма мовами: українською (16), німецькою (9), французькою (3) та італійською (14). Збірка вийшла 1935 року у Львові в друкарні «Альфа», накладом 110 примірників, з чого 11 на японському папері, складав її Роман Голіян; всі ці дані, за винятком року видання і місяця, подані латинською мовою на останній сторінці, але імени автора взагалі не подано. До того на примірнику, який тепер зберігається в Юрієвого сина Адама, написана Юрієвою рукою присвята польською мовою: «Коханій Пані на пам'ятку всіх сповідей. 16. IX. 1935», а внизу його ж рукою написано: «Решта накладу спалена». І це, здається, чи не єдиний примірник, який зберігся; ще один, нам відомий, на японському папері, був подарований Василеві Стефаникові, але він давно загублений.

Юрієві поезії в більшості ліричні, інтимні, майже всі альбомні; крім присвят окремим особам, ще його рукою дописано: «Олені Степанівні», «Стефі Рудакевич» (аж дві), «Лілі» і т. д. Тут дамо слово Святославу Гординському, який всі чотири мови, на яких написана «Парерга», не погано знає, уважно їх прочитав та в листі до підписаного з 29 грудня 1978 року дав їм таку оцінку:

Про ці поезії Морачевського я не знав, і добре, що зберігся хоч один примірник. Для свого часу це цікавий літературний документ. Велика шкода, що ніхто з наших літераторів початку 30-их років ним не зацікавився (а втім, де їх було взяти?). Морачевський — зразок людини з тонкими, вирафінованими почуваннями, що вільно і легко висловлювалася поетичною мовою німецькою, французькою й італійською, але тільки з трудом — мовою українською. Причина, очевидно, в тому, що за кордоном Морачевський перебував в інтелігентному оточенні, серед літератур, уже вироблених, тоді як у Галичині він розмовляв нелітературною мовою галицького інтелігента, під сильним впливом польщини, звідси силабічні зриви в українських віршах, які для нашого метротонічного вуха дають фальшиві наголоси, польонізми тощо. Тим часом ті самі образи, почування висловлені іншою мовою, звучать легко, мелодійно, переконливо.

Ціла українська частина збірки — доказ того, що годі творити поезію осторонь загального літературного процесу, який ішов нормально за кордоном, а в нас, у Галичині, щойно починав прозябати. Але Морачевський не був у загальний літературний процес втягнений, а шкода, бо це була людина виняткової інтелігенції. Я знав його (трохи) особисто.

До уваг С. Гординського варто додати, що Юрій писав і добрі поезії польською мовою, але в «Парерзі» їх друкувати не захотів, так

гостро він відчував усі оті незліченні безprawства, які польська влада заподіювала українському населенню в Західній Україні. Тут я зацитую ще одну його поезію українською мовою, взяту з триптиху «Три чаші», що надрукований у «Парерзі», а потім ще одну, ніде не друковану, польською мовою. Це тому, що порівняння їх дає чудову ілюстрацію до оцінки Гординського:

III

Встає сонце, як колись вставало,
чому страшно і чорно в очах —
тихо серце в грудях заридало,
в смілу душу вперше впився жах.

Чорний труп, кинений на поталу,
я лежу на жир супам, вовкам —
крук розпуки їсть очі помалу:
чому щастя зруйнував ти сам?

Захиталась земля, сонце тає,
хаос в мені — невже це є смерть?
випив чашу, біль серце зриває —
чаша повна отруї ущерть.

RONDEAU

Nie, to nie miłość, jeno tęsknota,
Co w mojem sercu płonie i gra —
Tęsknoty w oku kręci się łza,
Gdy na cię patrzę, o zjawo złota.

Splątanych ścieżek nikt nie rozmota,
Któremu dusza ku tobie szła...

Nie, to nie miłość, jeno tęsknota,
Co w mojem sercu płonie i gra.

Dzieli nas życia wieczna niemota,
Szczęścia nie pragnę, nie bronię zła,
Tylko w tęsknocie serce mi drga —
Przędzie sie marzeń nić sennie-złota,

Nie, to nie miłość, jeno tęsknota.

(a Chrstine)

Крім згаданих угорі літературних чи критичних робіт Юрія Морачевського, треба не забути ще його цікавих статей, які він

писав різними мовами, наприклад, статтю «Polityczne i społeczne teorje Wacława Lipińskiego», що була надрукована в одному з польських політичних журналів у Кракові. Проте чи не найважливіші і найцікавіші його статті були написані на тему творчості Василя Стефаника — тут Юрій пішов слідами свого батька, який теж був шанувальником і особистим приятелем цього письменника. У книзі «Василь Стефаник у критиці і спогадах», виданій в-вом художньої літератури «Дніпро» (Київ, 1970), маємо аж чотири Юрієві статті-листи. Перша, надрукована в загребській газеті «Morgenblatt» (14 травня 1931) п. н. «До 60-річчя з дня народження українського поета», була підписана криптонімом «Mrka»; у тій таки газеті (3 травня) був надрукований переклад «Землі», теж зроблений Юрієм, це оповідання було передруковане в газеті «Neue Zürcher Zeitung» (15 травня 1931); очевидно, і стаття і переклади появились завдяки зв'язкам з Каміллею Люцерною. Друга стаття Юрія — це насправді його лист до письменника з 14 травня 1931 року, в якому він докоряє українським інтелігентам, що вони не розуміють його творчості, його «гіркої правди». Ще один фрагмент з Юрієвого листа з 5 травня 1934 року надруковано в цій же книзі, а в ньому находимо такий фрагмент:

Моя велика радість та й частя це є, що мені було дано стрінуті Вас, що міг не лише любити й шанувати Вас за Вашу працю, бо так шанують Вас різні люди, але що Ви стали частиною нашого життя, мами та й мого, якимось великим святом, якимось великим світлом, що з ним всі наші добрі та й лихі години стають святіші, дорожчі для нас. Я знаю, що не все і не всьо було та й є лише радісне в нашім житті — мами та й моім, — але якось через Вас воно всьо дороге — не хотів би нічого з него вичеркнути, нічого забувати.

Найбільша стаття Юрія Морачевського про творчість Василя Стефаника п. н. «Скарб нашої мови» зберігається в музеї письменника в Русові. Написана вона була 1932 року для збірного видання «Твори», що появилoся у Львові рік пізніше під фірмою ювілейного комітету. Проте Михайло Рудницький, який був редактором цього видання, не хотів її вмістити, бо вважав, що він, а не Морачевський, повинен таку статтю написати. Так Юрієва стаття пролежала десятки років в архіві письменника, аж відгребав її Федір Погребенник, до речі, дуже дбайливий редактор згаданого вгорі видання «Василь Стефаник у критиці і спогадах». У ній Юрій, як і його батько, керується принципом «мистецтво для мистецтва», хоч і змістові його оповідань присвячує немалу увагу. Щоб все таки якось виправдати вміщення цієї, а й інших статей і листів Юрія Морачевського, Погребенник написав, що Юрій, «припускався окремих помилкових тверджень, суб'єктивістських оцінок». Його стаття «Скарб нашої мови» — це доземний поклін письменникові в його 60-річчя, поезія в прозі, мережана на канві його творів. Щоб

дати невеличке уявлення про стиль її, зачитуємо з неї один уривок:

А ще сказати би слово й до ворогів. Бо Василь Стефаник має їх доволі: тих, що його замучують та й троять, одні любов'ю, другі ненавистю. Стефаник не є ніякий агітатор, ані пропагандист. Він не стоїть ані «між двома клясами» (натяк на статтю В. Коряка під таким заголовком. Ю. К.), ані неборонить такого чи іншого ладу чи стану. Він не є антисеміт, і даремно прихильники «з'гдного вспулжиця» вичеркують слово «жид» з його творів. Він не є народний учитель чи організатор та й не має обов'язку творити «позитивні типи», щоби заохочувати до позитивної праці. Він не є журналіст, тому йому вільно писати прекрасною мужицькою мовою, та й не збагачувати паперового язичія інтелігентів, ані не мусить він говорити про те, чого публіка хоче, дарма що інформатор про те саме ледве чи чув, — лиш може писати про те, що йому дороге й миле, та й не питати, чи добре його книжки продаються. Коли йому раз казали: «Ви є великий письменник сказав на те просто: «Не знаю». Та й я не знаю, але знаю, що він є поет.

Такий, який приходиться раз на століття.

Проте найбільший внесок Юрія Морачевського у стефаникознавство знаходимо в його суворій статті-рецензії на видання: Василь Стефаник, «Твори» (ДВУ, Харків, 1927), упорядковане І. Лизанівським. Рецензія була надрукована в ЛНВ (кн. VII-VIII, липень-серпень 1928, стор. 355-359). Передусім Юрій спростовує багато фактологічних помилок у цьому виданні, далі, будиши вірним своїй концепції літератури і взагалі мистецтва, критикує упорядника й автора передмови В. Коряка за те, що «зводить цілу творчість артиста до клясової боротьби». Але основна критика Юрія не в ідеологічній інтерпретації творчості письменника, але в текстологічній. У цьому виданні, пише Морачевський, «українізовано» селянські діалоги, чим у багатьох випадках твори письменника спотворено. Юрій подає багато прикладів, коли «українізацією», тобто перекладами селянських діалогів на літературну мову, знищено і «чудову тканину Стефаника», отже ритміку його оповідань, і, нерідко, сенс тих діалогів. Слово «сараки» замінено чотирискладовим словом «бідолахи», що ще не найгірше, — твердить Юрій; зате фразу Проця в новелі «В корчмі» перекладено з «Давай, брьи, горівки» на «Давай, брате, горілки». Очевидно, хто має якесь уявлення про економічні умови села в Західній Україні, той не повірить, щоби мужик міг назвати єврея-корчмаря «братом». Або два приклади з «Синьої книжечки», де фразу «двацять штири моргі поля, хати на ціле село! Все мав. А онука аді!» перекладено «Все мав. А тепер маєш!»: а фразу «верниси, Антоне, до хати, верниси, мой!» перекладено «вернися, чоловіче!», чим цілком знищено ритм оповідання. Тому не дивно, що письменник був так глибоко стурбований цією спробою «українізації», що звернувся до проф. В. Сімовича, мовознавця, що добре знав покутський діалект, щоби він «переклав» його селянські діалоги на літературну мову. «Коли вже

конечно мене перекладати, то хай перекладає людина, що бодай знає мій діалект», — казав письменник. Тоді він не знав, що Юрієві своєю статтею вдалося остаточно знищити всякі спроби усунути з його оповідань діалектні розмови селян. Додати можна, що як кінцевий аргумент Морачевський назвав ряд письменників з чужих літератур, таких, як Фріц Ройтер, Мопассан, Гавтман і т. д., розмовних діалектів яких ніхто не брався перекладати.

Як глибоко був Юрій Морачевський відданий своєму старшому приятелю, показує його стаття «На маргінесі одної інфамії», надрукована теж у ЛНВ (кн. X, жовтень 1929). Привід до її написання дала статтейка криптоніма «Василька Теробовельського» в західноукраїнському літературному журналі «Вікна», надрукована на початку того ж 1929 року. У тій статтейці «Василько» таки в досить вульгарний спосіб напав на Василя Стефаника за те, що він «кланяється кленовим листочком» культурним діячам Радянської України, але «перескочити рова» не хоче, тобто не хоче за пенсію, яку йому призначив нарком М. Скрипник, стати комуністом. Стефаник таки справді вітав Григорія Косинку, Івана Лизанівського, Олену Пчілку, Михайла Грушевського, Сергія Єфремова й Агафангела Кримського та «тіні Лесі Українки і Михайла Коцюбинського», але всім їм, за винятком А. Кримського і вже мертвих Л. Українки й М. Коцюбинського, Москва нещадним мечем стягла голови; так чи інакше — вона стягла голову й Василеві Бобинському, що був одним з редакторів журналу «Вікна». Юрій за цей напад жорстко засудив «віконських писарчуків»:

Незвсний нам той «Василько Теробовельський» та и шкода би за ним питати — не кучерявий він серцем, але сліпий, гірше сліпий, як наш князь, від котрого мусів позичити імени, щоб свою пролетарську «нендзу» вкрити. Не пожалував йому свого імени князь, як не пожалував свого духа наш некоронований князь поезії різним ремісникам та робітникам письменства, що малпують його стиль в польських чи бруховицьких «примитивах», підливаних ідеологічно червоною юшкою, та без жарту сказати: жаль вас всіх.

Молоді ви літами, а старечі серцем, заскорозлі в ідеологіях, брудні духом! Не те важне, що орієнтуєтесь на ту саму «казню», не те, що завидуєте один другому, та й ліві правим, а праві лівим чести бути письменниками, все одно, чи «Діла», чи «Нових шляхів», чи всього нараз (і таке водиться!), але гидко, що у Вашій гнилій душі не знайдеться куток «dem Ehrfurcht innewohnt», як казав аристократично буржуазний філософ Ніцше, що не в силі ви, молоді старці, пошанувати тих, що понад вас вирости на ціле небо, не якоюсь такою чи іншою ідеологією, але артизмом, величавістю духа, творчою силою, тим всім, що вічне і безсмертне і що лишитья, коли з ваших і наших «ідеологій» вже і сліду не буде.

Закінчив Юрій свою статтю, підписану ініціалами «Ю. О.», реченням, написаним на дверях катедри в Пізі: «Хто знає — знає, хто не знає — хай буде проклятий».

Юрій Морачевський помер у самому розквіті, коли мав, здавалося, все, що людині на цьому світі потрібне: вірну дружину, двоє діток, ще дужого батька, якого дуже любив, а врешті — і свій власний «замок» і музейну збірку в ньому, прекрасну бібліотеку, коли вже почав серйозну наукову і літературну працю. Почалася його недуга тяжкими болями голови на початку 1935 року; вони постійно довшали й міцнішали, нарешті в жовтні того ж року він хвилинами почав втрачати мову і зір. Щоб рятувати сина, Вацлав Морачевський повіз його до Відня, де був славний хірург-невролог. Там, 4 грудня, Юрія оперували, але, щасливо, він уже не збудився. Тіло покійного перевезено до Львова і поховано на старовинному Личаківському цвинтарі. Хоч Юрій дуже любив наш обряд і церковний спів і майже кожної неділі ходив до церкви, похорон відбувся тихо, згідно з бажанням батька, труну до ями біля могили його матері понесли його батько, два брати його дружини і Семен Стефаник. Обидві могили огорожені ланцюгом, впущеним у чотири стовпці з темнорожевого ґраніту.

В кожному з трьох попередніх розділів, ніби з темряви, визирала постать письменника Василя Стефаника. А тепер, у четвертому розділі, зробимо резюме одним реченням, до того поставимо одно запитання. Немає сумніву, що Морачевські, батько, мати і син, були його вірними приятелями, в кожному відношенні зробили для нього, людини і письменника, дуже багато. А запитання таке: що зробив цей письменник для Морачевських?

Наперед ствердимо, що на підставі категоризації, чи шухлядування, яке прийняла УРЕ, поділено письменників на три категорії: великих, видатних і просто письменників. Василя Стефаника редакція УРЕ зарахувала до видатних, тобто другорядних письменників, тому й місце Морачевських в історії української літератури теж другорядне. Так чи інакше, цей письменник, по своєму, тобто з максимальною лаконічністю, зробив усе, щоб возвеличити своїх довголітніх приятелів, щоб подякувати їм так, як міг і умів.

Передусім у трьох автобіографічних нарисах Стефаник з найбільшою пошаною і визнанням намагався визначити роль Морачевських у своєму житті і творчому рості. В нарисі «Серце», написаному наприкінці 1926 року і поділеному на дві частини, він у першій, де згадував своїх померлих приятелів, написав про Софію Морачевську, повторюємо вдруге: «Софія Морачевська — пані, що навчила мене любити Русів і правду в собі». Про Вацлава Морачевського в другій частині нарису «Серце» він написав таке:

«Вацлав Морачевський — моя дорога у світ», підкреслюючи його велику роллю і в його творчому розвитку і в поширенні його творів на польському літературному ринку. А про сина Морачевських Юрія він написав таке: «Юрко Морачевський віддав би мені свою молодість, аби схвати мене в ній від бруду світу». Тут, очевидно, письменник мав на увазі і Юрієву рецензію на спотворене видання своїх творів, «українізоване» І. Лизанівським, і ще в більшій мірі його оборону перед співробітниками журналу «Вікна».

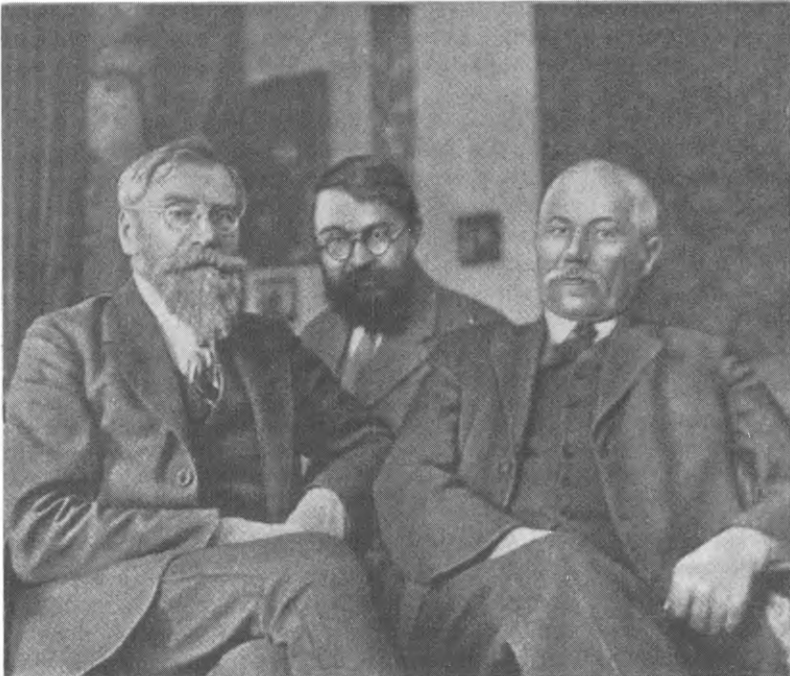
В «Автобіографії» Стефаніка находимо такі два речення: «Тут — письменник має на увазі Краків, де він студіював медицину, — я зазнайомився і заприятелював з Вацлавом Морачевським і з його жінкою Софією з Окуневських. Вони приїхали з Цюриху, обоє високоосвічені, і від них я користувався широким європейським. Вони ж і мали на університеті на мене глибокий вплив».

Третій автобіографічний нарис, у якому Стефанік пише про Морачевських, — це спогад «Про ясне минуле», написаний 1930 року. Тут він, нагадуючи концерт у роковини Тараса Шевченка в березні 1895 року в Кракові, написав: «На цім концерті я зазнайомився перший раз з д-ром Софією Окуневською-Морачевською і її чоловіком проф. Вацлавом Морачевським. Це знакомство було чи не найважливішою подією моєї молодости». Тут треба звернути увагу на те, що він на першому місці поставив Софію Морачевську, а на другому її чоловіка. Це логічне і правдиве, чого доказом є його «Автобіографія», зокрема мова про початок його науки в Коломийській гімназії.

У найповнішому досі виданні літературної спадщини Василя Стефаніка, у тритомнику, виданому Академією наук Української РСР (Київ, 1949, 1952 і 1954; це роки видання 1, 2 і 3 томів), здається, тільки один примірник цього дуже спартаченого видання є на цьому континенті, — в третьому томі маємо дуже неповну, до того грубо цензуровану, як і ціле це ніби наукове видання, збірку епістолярної спадщини письменника. На 312 листів, уміщених у цьому томі, маємо аж 104 листи до Вацлава Морачевського, до того — 8 до його дружини Софії і два до їх сина Юрія, отже більше третини листування — це кореспонденція з Морачевськими. Десь на початку 30-их років, коли письменник був хворий, сказав він у розмові зі своїми синами, ніби намагаючися їм сказати, щоб, як він помре, його листів, зберіганих дбайливо в його кімнаті у великому письмовому столі, вони не викинули на сміття: «Моя література в моїх листах». Що дивне, це те, що в його архіві не знайдено ні одного листа від Вацлава, зате там були всі його листи до нього. Секрет, здається, в тому, що вони, вважаючи своє листування з таких чи інших причин важливим, помінялися: Морачевський забрав свої — чи вони збереглися в його архіві, не знаємо, — а Стефанік — свої. Листування з Морачевськими дає повне уявлення про те, як

розвивався талант письменника, як поширювалася його літературна освіта, як помалу, не без тяжких страждань, творився його стиль.

Передусім у листуванні з Вацлавом Морачевським знаходимо багато нарисів, які ніколи не вилялися у готові твори, то того ще нариси і прототипи таких оповідань: «Вечірня година», «Виводили з села», «Ангел», «Сама-саміска», «Новина», «Портрет», «Діти», «Лист», «Похорон», «Озимина» і «Дорога». Тільки один свій твір, ніколи за життя не опубліковану поезію в прозі «Раненько чесала волосся», написану на початку 1897 року, письменник присвятив «Вацлавові». Цікаво віднотувати, як він звертався до свого приятеля, що й показує, як їх приязнь ставала дедалі сердечнішою: у першому листі з 26 липня 1895 року він зве Вацлава «Високоповажаний Добродію», в наступному, єдиному написаному польською мовою, — «Drogi Doktorze», а далі «Дорогий Докторе», «Мій Приятелю», «Дорогий Друже», «Мій любий», «Дорогі», а нарешті — «Єдиний Друже». Листи дають яскраве свідчення, що Морачевський мав великий вплив так на особисте життя письменника — ми переконані, що письменник закінчив би був свою медицину і був

Зліва направо: Вацлав Морачевський, його син Юрій, Василь Стефаник (світлина початку 1930-их років).

лікарем, якби не познайомився був з Морачевськими — як і на його творчість. Пише він, наприклад, у листі з серпня 1897 року: «Ви мали на мене рішучий вплив, такий, що мені дуже легонько стало жити. Моє життя особисте є дуже тяжке, але Ви його якось змінили». Подібне твердження, яке либонь стосується літератури, знаходимо в листі від 6 грудня 1897 року з Кракова: «Ви знайте, що мені Вас конче треба, щоб я міг рости»... Той благодійний вплив Морачевського тривав десь до 1899 року; це стверджує сам письменник у листі з Кракова з березня 1900 року, в якому, можна сказати, переносить їх взаємини із сфери літературної на виключно особисту; його мати померла 1 січня 1900 року:

Коби я почав до Вас писати в таку щасливу годину, як давно. Писав я до Вас та й писав, а як виріс під крильми Вашими, як нагрівся, та й утік, та й людям писав. А Ви не гнівалися і тішилися зі мною до купи. А тепер мені знов студено стало, і я до Вас знов утікаю. А Ви мене приймете. А як мами не маю, то Ви будете мені так, як вона була, що будете мені все прощати, все... Я тепер такий дуже самотній. І на мене падає чорна хмара з якихось великих крил. Та й закриває все...

Листи до Софії Морачевської — їх не багато, яких десять — менш інтимні, майже сором'язливі. Причина збентеження, на нашу думку, така: Стефаник ніколи не залицявся до жінок своїх приятелів, це було абсолютно чуже його вдачі, тим етичним законам, які він виніс з Русова.

Згадки про героя нашої статті, про сина Морачевських Юрія, знаходимо від 1896 року, в якому він народився. Перша згадка в листі з 3 березня того ж року (Юрій народився 4 лютого) — така: «молодому докторкові я буду збирати ягід, і повозики буду плести, і співанок за князівен співати, і байок про тройзілля вповідати». З того часу в листах Стефаника до Морачевських є багато згадок про їх сина, в одному (з 7 липня того ж 1896 року) з Кракова маємо такий уступ:

Нині вечером надіюся побачити шановну дружину Вашу і коханого мого незнакогого. Цікаво, що як мене всі покинули — то той маленький їде до мене і моргає оченятами, як коли би приповідав: от я просто з вільної Гельветії, там також є такі, що їх всі покинули, але вони такі дужі, що стоять самі і на закованих не оглядаються. „Я також буду такий дузий“, — кінчить маленький, а я цілую його.

Чи зустріч з маленьким Юрієм відбулася так, як письменник собі уявляв, ми не знаємо, але можемо дагадуватися, що вони стали приятелями. Вже у листі з серпня 1897 року Стефаник розповідає йому «казку» про коника, що осліп, а малий пастух, його власник, так загнівався на Бога за це каліцтво, що... перестав молитися і став «кальвіном». Коли Стефаник написав у 1898 році оповідання «Мамин синок», як на нього — дуже погідне, то присвятив його

«Юрчикові». Рік пізніше, 1899, письменник написав йому листа і вклав сценку «Санчата»; вона попереджена таким вступом:

Коханий Юрчику! Я прошу та прошу Твого образочка, та й не можу допроситися. Тепер посилаю Тобі образочок писаний, може, за нього дістану Твій. Знаєш наші села? То тепер таких образочків, як той нижче, сотки діються. Малі хлопчики кукають з-поза горну і добре обсервують, чи мама або сестра не зобачить їх саночок. Сотки таких хлоп'ячих сценок тепер по селах. Цей мій образок давній, але я його віднайшов і даю Тобі його, бо він хоть не студерний, але файний. Такий файний, що моя сестра і моя мама питалися мене, чому я збрехав та й перехрестив Василя на Івана. Але читай!

Ще таки того року Стефаник послав Юрчикові казку «Про хлопчика, що його весна вбила», тематично ближчу творчому темпераментові її автора. Але з початку 900-их років листування письменника з Морачевським переривається, перериваються і зв'язки з Юрієм. Відновлюються вони аж у 20-их роках, коли він, у своїх мандрівках по Галичині, кілька разів відвідує письменника у його рідному Русові. А вже з 30-их років збереглося в дочки Юрія два ніколи не друковані листи письменника до нього. Це передусім привітальний лист з 30 жовтня 1934 року з приводу народження Юрієвого сина Адама. Цей лист, як й інші з того періоду, зраджують страшне передсмертя письменника, коли його слово, що колись захоплювало Франка, Коцюбинського, Пшибишевського і Горького, помалу вмирало разом з його тілом, ставало штивним, майже неоковирним. Ось цей лист повністю:

Найдорожчий Юрку!

Русів, 30. IX. 1934.

Ви не гнівайтесь, що я не писав до Вас вже давно, хоча все хотів і все відкладав. Тому не гнівайтесь, що Ви з молодих людей мені найдорожчий і найближчий, так як Ваша мама і Ваш батько в мойй молодості були мені найближчі і напевно Ваші Діти були би мені найдорожчі і найлюбіші, як би-м міг жити. Тепер маю доволі часу і по довгій надумі кажу Вам правду, хоча й дотепер ніколи не говорив неправду, що буду жалувати і тепер жалую за Вашою Мамою, за Батьком Вашим і за Вами з Евою. Це був мій один маєток і одно велике щастя в житті, бо поза тим мені вже небагато лишилося. Аби правду говорити ще одну, то маю діти добрі, хоча їм немудро поводиться, а вони ще дуже молоді, нехай дають собі раду в житті всі три разом і солідарно. Прийміть від мене все те найліпше з мойого серця до грудей Вашого Сина. Я певний, що він буде дуже розумний і здоровий і Ви будете мати з нього велику потіху. Я не можу Вам більше казати тому, що боюся нещасної фрази. Прийміть же від мене ці слова і покладьте їх на голови Вашим прекрасним Дітям.

Я маю надію найдалше до місяця таки поїхати до Львова, як буде здоров'я і гроші, і тоді привітаюся з Вашими дітьми. Мені треба ще з лікарями говорити, може, ще щось знають, тоді лишивбимся в санаторії на недовгий час, як знов же будуть гроші на санаторію. Ще хотів би-м послухати і надивитися на Вашого Батька, який мав все на

мене в житті найбільший добрий вплив. Напишіть ще раз до мене і оставайтеся моїм найбільшим Другом з Вашою жінкою і з Вашими Дітьми.

Цей лист письменник диктував одному зі своїх синів, а сам ледве під ним підписався: «Ваш Василь Стефаник». Ще зачитуємо частину листа його; перша частина стосується подорожі наймолодшого письменникового сина до Канади — 19 серпня 1935 року, коли він від найстаршого сина Семена довідався про тяжку недугу Юрія:

Найдорожчий мій Приятелю! Ви цей лист від мене сховайте і не дайте нікому читати. Мені здається і я цього певний, що Ви забагато працюєте і Ви врешті в цій праці не видержите і тому я боюся за Ваші нерви і за здоров'я. Скаля Вашої праці є така широка, від найвищого щабля людської можности до найбільшої витривалости, звичайної робучости, що позволите мені бути неспокойним. Маю надію, що як будете всі разом вкупі, що нерви Ваші, здоров'я Ваше покращають, і Ви останете надовго для мене найбільшим молодим Другом, на якого я маю найвищі надії серед молодих і наймолодших українців. Не гнівайтеся за мій неспокій, але цей неспокій походить від найбільшого обожання, яке маю до Вас як найбільшого молодого чоловіка. Перестаньте так тяжко працювати і будьте мені на довгі і найдовші роки здоровим і найкращим. Напишіть про Ваше здоров'я!

Цілую Вас найгарячіше. (І тут письменниковою рукою дописано): «Ваш Василь Стефаник».

Але Юрій вже не міг відписати, страшна невиліковна недуга щодня, щогодини підточувала його здоров'я, і 4 грудня того ж 1935 року він помер на операційному столі у Відні. Сини письменника не сказали йому про смерть Юрія, боячися, що він цієї вістки не переживе. Проте про цю смерть він таки довідався, довідався з подяки Вацлава Морачевського, яку цей надрукував у щоденнику «Діло». Письменник зараз же написав кондоленційного листа до Марії Морачевської, Юрієвої дружини:

Дорога Пані!

Русів, 27. II. 1936.

Несподівано вмер найбільший українець, найкращий батько своїх дітей, найбільш працювятий чоловік коло своєї хати, найвища постать серед українських патріотів, а для мене особисто найбільша втрата, якої я дочекався. Ви любіть свої діти і передержите смерть свого найбільшого Мужа. Нехай Вас Бог своєю ласкою потішить, а діти хай Вам ростуть великі і подібні до Тата.

Цей лист, як всі теперішні листи, (я) диктував своєму синові Юрієві, а сам підписуюся в найбільшій моїм смутку.

(підписаний) «Василь Стефаник».

У другій половині травня 1936 року Василь Стефаник востаннє поїхав до Львова. Лікарі, що його оглядали, між ними і його довголітній приятель Вацлав Морачевський, дивувалися, що він ще живе, наказували зараз же везти його до Русова. Проте він і не

збирався їхати додому, хотів ще полагодити деякі справи, а найважливіше, хотів піти на могилу свого молодого приятеля Юрія Окуневського-Морачевського.

Д-р Лука Стефаник, улюблений і єдиний тоді ще живий брат письменника — його вбило Гестапо в липні 1944 року в Лодзі — розказував про ці відвідини Юрієвої могили так:

— Юркова могила досить далеко від головного входу на Личаківський цвинтар, який кілометр, а може, й більше. Ми приїхали фіякром, але на самий цвинтар не можна було їхати повозкою, тому ми мусіли йти пішки. Це була чи не найдовша і найтяжча дорога в моєму житті. Я схопив Василя за лівий бік, у правій руці він мав грубу дубову палицю, якою підпирався. Так ми почали мандрівку, що дуже нагадала мені його нарис «Дорога». Василь тяжко дихав, ледве тягнув за собою ноги, уста його посиніли, аж почорніли, потом вкрилося воскове обличчя. Кожних десять кроків він сідав, майже лягав на зустрічні могили, ледве лапаючи повітря. Я чув, як тяжко, ніби велетенський дзвін, стугоніло його серце. Коли я пробував переконувати його, що нам треба повертатися назад, що цієї дороги він не витримає, він скрикував: «Ні, ніколи! Навіть аби я здох, але до Юркової могили я ще дійду». І він ішов, спотикався, падав, відпочивав і йшов далі. Нарешті ми дійшли. Василь випростувався над ще не впорядкованою могилкою, покритою жовтим дрібним піском і порохом. Потім схилився вниз, зачерпнув, як води, долонею того піску і поніс угору, розсипаючи його по плащі й убранні жовтими плямами. А донісши трохи до уст, поцілував, тоді і його уста пожовтіли.

ПОЗА МЕЖАМИ МОЖЛИВОГО: ПАМФЛЕТИ МИКОЛИ ХВИЛЬОВОГО

Петро Голубенко

В суспільстві не може бути такого становища, коли
неможлива боротьба.

М. Хвильовий, «Вальдшнепи»

Історію творять видатні індивідуальності; вони, як
актори, грають свою роллю. Цікаво приглядатися до
їхньої індивідуальної гри на історичній сцені.

3 листа Юрія Бадзя

Написати життя людини це значить не оповісти
його факти і вчинки, лише віднайти її душу.

3 книги життєпису

Подвійний ювілей Миколи Хвильового — п'ятдесятліття з дня його самогубства (13 травня 1933) і дев'яносто років від дня народження (13 грудня 1893) відзначається цього року на тлі теж п'ятдесятліття великого голоду на Україні. Ім'я Хвильового і зокрема його самогубство нерозривно пов'язані з трагедією українського народу після воєнної поразки Української Народної Республіки й окупації України російськими більшовиками. Хвильовому належить також першість у розкритті справжньої причини і значення штучно організованого жакливого голодомору як засобу боротьби московських окупантів з опором українського народу й українським націоналізмом. Таким способом заплановано раз і назавжди «розв'язати» українську проблему в реставрованій російській імперії.¹

Коли згадаємо, що він був головною дієвою особою у драмі «розстріляного відродження» двадцятих років як його надхненник та ідеолог, то перед нами ясно стане «загадка Хвильового»: його позиція в боротьбі того часу. І не залишається сумніву, хто знищив Хвильового і в кого був його постріл 13 травня 1933 року.

1. Аркадій Любченко, Його таємниця. «Сучасність», 1978, ч. 5, стор. 13.

■

Вихід за кордоном четвертого тому творів Миколи Хвильового збігся з відзначенням згаданих ювілейних дат цього року.² У цьому томі вперше зібрано і видано памфлети Миколи Хвильового, які мають велике історико-пізнавальне значення, як для пізнання цієї трагічної доби, так і для розуміння долі його покоління. З памфлетів виступає яскравіше, ніж з інших його творів, і образ самого Хвильового. Видання памфлетів Хвильового великий здобуток української еміграції у пляні збереження української культурної спадщини, яку нищить російський окупант. На Україні літературна спадщина Хвильового під забороною і згадувати його ім'я та його погляди вважається шкідливим для панівного режиму. Тому виданням творів Миколи Хвильового заповнюється «біла пляма» в історії української літератури і політичної думки.

Про значення діяльності Миколи Хвильового в умовах тоталітарного режиму влучно сказав В. Затонський у промові на пленумі ЦК ЛКСМУ в липні 1926 року: «Він сам хвилюється й інших хвилює, а дехто користується цим і випускає його наперед, — хай він говорить те, що їм самим незручно. Який „щирий“, наприклад, може одверто виступати в радянській пресі, в радянському журналі? Коли б він виступив, тоді відповідні установи ДПУ тощо вчепилися б йому в бороду». А Хвильовому, як членові КП(б)У, було це можливе. І він зручно використав це своє становище.

Для українського культурного процесу 1920-их років характерне те, що недавній натоді голова Центральної Ради УНР акад. Михайло Грушевський і комуніст Микола Хвильовий почали говорити однією мовою. Цю мову прийнято називати мовою українського націоналізму, себто висловом системи ідей і поглядів, які характеризують українське національне відродження і боротьбу проти колоніального становища України, за розбудову української держави і всебічний розвиток української культури. Діалектика українського процесу на Україні привела до того, що комуніст Микола Хвильовий міг сказати більше, ніж колишній голова Центральної Ради УНР Михайло Грушевський. Те, що Грушевський належав до «бувших» і тому кожного разу після його виступу хапалися за його академічну «бороду», а Хвильовий був членом КП(б)У, звичайно мало своє значення, але не слід цього перебільшувати, як зробив це В. Затонський у наведеній цитаті. Бо

2. Микола Хвильовий, Твори в п'ятьох томах. Том IV. Загальна редакція Григорія Костюка. Вступна стаття Юрія Шевельова. Об'єднання українських письменників «Слово» й Українське видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка, Нью-Йорк — Балтімор — Торонто, 1983.

вже почалася боротьба і в партії з різними ухилами, а на Україні таким ухилом вважався ухил до українського націоналізму. Як писав один з викривачів українського націоналізму Є. Гірчак, те, що група Хвильового складається з комуністів, не «може бути гарантією її імунітету проти ідеології українського націоналізму».

Коли мова йде про Хвильового і його групу, то слід мати на увазі, що їхні погляди не були наслідком якогось впливу. Хвильовий вважав, що велика пролетарська революція бере на себе історичні завдання українського народу, себто утворення української держави і всебічний розвиток української культури. Такому утотоженню завдань Жовтня і українського відродження сприяла ленінська національно-визвольна фразеологія, жертвами якої стали українські комуністи. Ось чому, щиро вважаючи себе комуністами, вони стали виразниками українського відродження 1920-их років. І лише згодом почали відкривати, що Жовтнева революція російських більшовиків несполучна з українським відродженням. Поступки більшовицької партії наслідком і здобуткам української національної революції були лише тактичним маневром для закріплення російсько-більшовицької влади на Україні.

«Змішування (утотоження — П. Г.) ленінської національної політики з мазепинством», з ідеєю самостійної України, як висловився Хвильовий, було характерною рисою не тільки для групи ваплітян-хвильовістів, а й для деякого з їх противників. На це вказував сам Хвильовий у статті «Кричуще божество» 1930 року (том IV, стор. 453-459). Це було фатальною помилкою українських комуністів типу Хвильового, але разом з тим ця віра в універсальний визвольний характер Жовтневої революції російських більшовиків давала можливість Хвильовому сказати в українському питанні більше, ніж могли сказати учасники національно-визвольної боротьби, яким «диктатурою пролетаріату» заткнуто рота. У цьому полягає позитивна роль Хвильового в українському культурному процесі 1920-их років.

Феномен Хвильового не можна пояснити тільки цією обставиною. Він мав відвагу самостійно мислити і йти проти течії. В умовах тоталітарного диктаторського режиму це було не легкою справою. До думок проти течії Хвильового чіплялися частіше і гостріше, ніж до «бороди» акад. Михайла Грушевського. Тому треба було, крім відваги, бути спритним політиком. Якщо політику визначати як мистецтво можливого, то Хвильовий виявив здатність боротися і здобувати поза межами можливого. І тому став духовним надхненником, ідеологом і стратегом українського відродження в умовах ворожого окупаційного режиму.

Першим літературним маніфестом, під яким бачимо ім'я Миколи Хвильового, був «Наш універсал», підписаний разом з

двома молодими поетами — Володимиром Сосюрою і Михайлом Йогансенем. Назва цього документу сприймається як метафора: з чим прийшли українські національні сили під червоний прапор Жовтня після поразки української національної революції. Памфлети Миколи Хвильового, написані під час літературної дискусії 1925–28 років, своїм змістом стали універсалами українського національного відродження.

«Наш універсал» має печать початку нової радянської доби, і звідси його суперечності. Але з деяких його рис уже виступає образ Хвильового і його літературна позиція. «Не з негативною програмою руйнування того, що саме розкладається, ідемо ми торувати нові шляхи, а яко співці живої творчості пролетаріату», — сказано у «Нашому універсалі», що є полемічною антитезою до настанови т. зв. «Пролеткульту» з його неґацією і запереченням культурної спадщини минулого. Поруч з космополітичною тезою підписаних поетів про те, що «ми тут, на Україні, почуваємо себе тільки часткою всесвітньої душі робітничої поза межами держав і націй», сказано: «Попередники й наші пророки — Шевченко і Франко». Пізніше Хвильовий згадає: «Ще року 21 один з „олімпійців“, саме Хвильовий, як дон-квізадо, оголосив похід проти пролеткультизму. Це було в той час, коли пролеткульт був, так би мовити, господарем становища, божком. Тоді „олімпійцеві“ не хотіли вірити. Тепер, здається, повірили»... «Цей перший революційно-парадоксальний памфлет різко одмежовував старе мистецтво від нового і був одним з перших предтеч великого азійського ренесансу»... «Тоді ми зуміли „відмежуватися червоним фронтом від спеців“, тепер ми маємо мужність діалектично мислити. І коли Зеров знає цю Європу (а він її знає), то ми йому простягаємо руку» (IV, стор. 88, 110). Таку позицію Хвильового вже на початку літературної дискусії партійна критика визначила як «блюкування з українськими буржуазно-націоналістичними елементами (неокласиками) і перехід, таким чином, до єдиного національного фронту» (Є. Ф. Гірчак, На два фронти в боротьбі з націоналізмом, Москва, 1930). Корективи Хвильового до «Нашого універсалу» виявляють, куди прямувала еволюція його поглядів.

Назвавши памфлети Хвильового, написані протягом літературної дискусії 1925–28, універсалами українського відродження 20-их років, ми підкреслюємо цим їх загальноукраїнське значення, вислів загального настрою. Хвильовізм — це стихія. Так висловився один з літературних критиків. «Всякий український націоналізм, всякий український націоналістичний ухил буде завжди тільки переспівом, варіацією тих ідей, змістом яких є хвильовізм», — стверджував Є. Гірчак («На два фронти...», стор. 90).

Органічно-український характер своїх ідей розумів і підкреслював також і сам Хвильовий, заявляючи, що він став виразником

українського націоналізму. І це було не тільки вимушеною заявою. Загадка Хвильового і суперечки навколо його імені обумовлені фактом, що сам Хвильовий і його однодумці були членами комуністичної партії. При цьому забувається, що він і його друзі вважали, що Жовтнева так звана «пролетарська революція» бере на себе національно-визвольні завдання українського народу. І не тільки так думали під впливом пропаганди і спекуляції більшовиків національно-визвольною фразеологією, а й хотіли, щоб партія взяла на себе ці завдання, і працювали в цьому напрямі. Хвильовий був виразником цілого покоління, яке взяло на свої плечі українські завдання свого часу у тих історичних обставинах, які випали на його долю. Уся творчість Хвильового, особливо його памфлети, є своєрідною суперечкою речника українського відродження з політикою партії і Жовтневою революцією. В особі Хвильового бачимо Україну на позвах з Москвою. Про це яскраво свідчить уся система ідей і поглядів Хвильового, названа хвильовізмом.

Хвильовізм, як система ідей і поглядів, легко укладається в логічну і послідовну чергу тез, які є висловом ідеології українського націоналізму.

Думки Миколи Хвильового, висловлені ним у памфлетах протягом літературної дискусії 1925-28 років, він сам назвав «думками проти течії». Кожна теза цих думок полемічно загострена проти тенденцій нової більшовицької влади закріпити Україну в стані Малоросії для дальшої її русифікації й асиміляції українського народу в «російському морі». Проти такої тенденції виразно говорить назва одного з його памфлетів: «Україна чи Малоросія?» Хвильовий говорив іменем України проти російської великодержавно-шовіністичної теорії «боротьби двох культур», згідно з якою має перемогти вища російська культура. Ціла система поглядів М. Хвильового, названа хвильовізмом, скерована на подолання наслідків вікового колоніального становища України в Російській імперії і на утворення сприятливих умов для розбудови української державности та всебічного розвитку української культури. У такому сенсі «теорія боротьби двох культур» в її російській і українській модифікаціях не є порожньою теоретичною фразою: в ній відбивається реальна дійсність боротьби двох культур, двох ідеологій, двох різних духовних і моральних вартостей. Боротьба двох культур викликана і обумовлена агресивною імперіалістичною політикою Москви у відношенні до України. У своїх духовних основах ця політика є боротьбою з українською культурою. У такому своєму скеруванні вона має реакційне й контрреволюційне значення. Українська «теорія боротьби двох культур» має національно-визвольний, оборонний характер. Виразником її став Микола Хвильовий.

Націоналістичний «ухил» Хвильового у Комуністичній партії

(більшовиків) України обумовлений тим, що ця партія мала і має російський окупаційний характер: вона виражала і здійснювала на Україні російську великодержавно-імперіялістичну політику. Хвильовий, будучи членом КП(б)У, вважав, що українські комуністи мають взяти на себе українські історичні завдання і стати на службу українського національного відродження. Це було визнане несполучним з політикою партії і назване націоналістичним ухилом. У листі до редакції газети «Комуніст» 22.2.1928 він мусів визнати, що це був «*замах на чистоту комуністичної ідеології*». Агітуючи ж партію стати в боротьбі двох культур на боці культури української, я тим самим втягував партію по суті в невідому й ганебну „сделку” (угоду) з українським націоналізмом. Таким чином, цілком правильно поставивши питання про необхідність поширення матеріальних і моральних рамців для розмаху молоді української культури, я, звичайно, проти свого бажання, опинився в ролі рупора українського націоналізму» (т. IV, стор. 572).

Лист Миколи Хвильового до редакції газети «Комуніст» 22 лютого 1928 року був наслідком появи в цьому органі ЦК КП(б)У статті Андрія Хвилі «Від ухилу — у прірву». У цій статті Хвиля, оцінюючи два розділи роману «Вальдшнепи» Хвильового, розміщені в журналі «Валпiте», назвав цей твір контрреволюційним явищем. У романі «Вальдшнепи» Хвильовий розгорнув, мовляв, у художній формі всі ті політичні помилки, які він зробив у забороненій статті «Україна чи Малоросія?» Стаття Андрія Хвилі «Від ухилу — у прірву» переконала Хвильового, що ідеологія партії та її політика несполучні з українським відродженням та його ідеями, які він висловив у памфлетах. У цих памфлетах і зокрема в романі «Вальдшнепи» Хвильовий був не з партією а проти партії. Тепер, коли його викрито, писав Хвиля, він може упасти на коліна перед партією, але «це буде подібне до знесиленого бранця, що віддає своє життя на милість переможця. Від цього його злочин не минає».³

Такий вирок над собою Хвильовий прочитав у «Комуністі», перебуваючи на лікуванні за кордоном. Треба було шукати виходу: або лишатися за кордоном, або «впасти на коліна» і зректися своїх поглядів, покаятися, але зате утриматися на арені історії і продовжувати боротьбу в нових обставинах, залишаючись у партії в ролі розкаяного грішника. Він вибрав останнє.

Про те, що така метаморфоза Хвильового сталася не в наслідок ідейної еволюції і що вона була його тактичним маневром для продовження боротьби і в неможливих умовах диктаторського режиму, свідчить весь його шлях і способи ведення цієї боротьби.

3. Андрій Хвиля, Від ухилу — у прірву. ДВУ, 1928, стор. 40.

Поза межами можливого

Боротьбу з Миколою Хвильовим розпочав новий володар імперії Йосиф Сталін. У листі «До тов. Кагановича та інших членів Політбюро ЦК КП(б)У» від 26 квітня 1926 року Сталін звертав увагу на таку провину М. Хвильового: «В той час, як західноєвропейські пролетарські класи і їхні комуністичні партії повні любови до Москви, цитаделі міжнародного революційного руху, в час, коли західноєвропейський пролетаріат із захопленням дивиться на прапор, що повіває над Москвою, український комуніст Хвильовий не має нічого сказати на користь Москви, як тільки закликати українських діячів тікати якомога швидше геть від Москви» (И. Сталин, Сочинения, т. 8, 1948, стор. 149-154). Цей лист не був тоді опублікований.

Сталін розумів, якими думками хвилюється Україна. Його вразив «широкий рух за українську культуру і українську громадськість»; під цим останнім словом, мабуть, він розумів, формування української громадської думки. «Цей рух, очолюваний дуже часто некомуністичною інтелігенцією, може набрати місцями характеру боротьби за відчуження української культури та української громадськості від культури й громадськості загальносоюзної, характеру боротьби проти „Москви” взагалі, проти росіян взагалі, проти російської культури та її найвищого досягнення — лєнінізму». На доказ такого характеру українського культурного процесу на Україні Сталін вказував на Хвильового і на широкий відгук на його виступ серед українців.

Справою Хвильового змушений був зайнятися ЦК КП(б)У. На червневому пленумі ЦК КП(б)У 1926 року були ухвалені «Тези про підсумки українізації», в яких, не називаючи Хвильового, сказано: «Тепер серед українських літературних груп типу неоклясиків і в колах вищої інтелігенції спостерігаємо ідеологічну роботу, розраховану якраз на задоволення потреб української буржуазії, що зростає. Характеристичне для цих кіл є прагнення скерувати економіку України на шлях капіталістичного розвитку, держати курс на зв'язок з буржуазною Європою, протиставляючи інтереси України інтересам інших радянських республік. Такі погляди знайшли собі певний відгук у виступах деяких членів нашої партії, що підпали під чужий вплив, що знову висунули теорію боротьби двох культур, що вимагають від партії рішучої підтримки української культури як такої, проти російської культури, як такої... Кинуті в пресі гасла орієнтації на Європу, „Геть від Москви” і т. ін. в значній мірі показні, покищо стосуються питань культури й літератури...»

На червневому пленумі ЦК КП(б)У Хвильового підтримували Шумський і член ЦК КПЗУ Максимович. У висліді О. Шумського і Г.

Гринька вислано з України до Москви, а в КПЗУ стався розлам, а потім і цілковита ліквідація цієї партії. Хвильовий змушений був разом зі своїми друзями О. Досвітнім та М. Яловим підписати спільну заяву, в якій вони відмежовувалися від «буржуазного націоналізму» і визнали, що «гасла орієнтації на „психологічну” Європу разом з вимогою розриву з російською культурою... були, безумовно, відхиленням від клясової пролетарської лінії і інтернаціоналізму». Підписані під заявою визнали також помилковими погляди, що Москва є центром «всесоюзного міщанства», забуваючи, що вона є центром світової революції, а також визнали хибною теорію боротьби двох культур в інтерпретації Хвильового і висловили свою згоду з постановами червневого пленуму про неокласиків, які «ведуть роботу, розраховану на задоволення потреб ростучої української буржуазії» (IV, стор. 567).

Наступного, 1927 року 15 червня були ухвалені нові тези Політбюро ЦК КП(б)У про політику партії в справі української художньої літератури, в яких названо Хвильового і його групу ухильниками від партійної лінії, бо вони підтримували неокласиків.

20 листопада 1927 року на десятому з'їзді КП(б)У Лазар Каганович у звіті ЦК знову говорив про націоналістичний ухил Хвильового і Шумського. Каганович пов'язував хвильовізм з розгромленим українським національно-визвольним рухом 1917-20 років і назвав Хвильового «підголоском тих шарів українського суспільства, які плекали надії на ліквідацію советської влади на Україні» (Л. Каганович, Два года. ДВУ, 1927).

18-21 лютого 1928 відбувся у Харкові літературний диспут, на якому виступав Микола Скрипник, заявивши: «Хвильовий своїм твором „Вальдшнепи” цілковито виявив, що він іде вже — коли ще не прийшов — до табору українського войовничого фашизму... Кожному ясно, що письменник Хвильовий викриває себе самого в цьому своєму творі, як також і в інших своїх творах. Хвильовий у своєму творі „Вальдшнепи” виявляє себе в двох обличчях: Карамазова та Аглаї... Між іншим, це психологічне роздвоєння є єдине, що дало Хвильовому підставу взяти у Достоєвського прізвище свого героя».⁴

Про події, які відбувалися в Харкові, Хвильовий був добре поінформований. Стаття «Від ухилу — у прірву» не залишала сумніву, що його чекає після повернення з-за кордону. Це був вирок, після якого він може упасти на коліна перед партією, але

4. Микола Скрипник, Наша літературна дійсність. Доповідь і прикінцеве слово на диспуті в Харкові 18-21 лютого. Лейтес і Яшек «Десять років української літератури», стор. 277.

«від цього його злочин не минає», як сказано у статті Андрія Хвилі. Перед Хвильовим було до вибору: або лишитися за кордоном і цим ствердити вислів Миколи Скрипника, що він «перейшов до табору українського войовничого фашизму». Наслідки після такого рішення не трудно передбачити: усі члени літературної організації ВАПЛІТЕ були б репресовані як члени фашистської організації, створеної Хвильовим. ВАПЛІТЕ і без того була ліквідована 28 січня 1928 року. Або вернутися на Україну, упасти на коліна перед партією, визнати свої «помилки» і покаятися, що вже стало звичайним явищем тоталітарного диктаторського режиму. Чи буде цього досить, щоб лишитися на історичній арені і далі грати свою роль?

Після тяжких роздумів, за кілька днів після появи статті «Від ухили — у прірву» і на другий день після закінчення літературного диспуту, на якому було сказано, що Хвильовий, мабуть, вже перейшов до «табору українського войовничого фашизму», 22 лютого 1928 він написав заяву до редактора газети «Комуніст». У листі він визнав помилковість своїх поглядів, що «увесь час ішов не по тому шляху, по якому він мусів іти, як комуніст». «Віддаючи себе на милість своєї компартії й її Центрального Комітету», Хвильовий закликає своїх однодумців припинити боротьбу, і «сприяти утворенню єдиного фронту проти буржуазних культурників». Роман «Вальдшнепи» Хвильовий знищив і думає тільки про те, «як би хоч частково змити з себе ту пляму, що забруднила його партійне й літературне ім'я». Під заявою підпис: «Член КП(б)У Микола Хвильовий».

Чи була така метаморфоза Хвильового щирою в наслідок органічної еволюції його поглядів? Очевидно, це був лише тактичний маневр: ціною ніби відмови від себе («я — вже не я», писав він у листі до свого приятеля) залишитися на полі бою. У листі до Аркадія Любченка: «Привіт всім „бувшим“. Вмерла Вільна Академія Пролетарської Літератури — Хай живе Державна Літературна Академія!» «Горіння „бувших“ мене страшенно радує... За всяку ціну ми мусимо вивести нашу літературу на широку європейську арену. Словом, треба мужатись — наше „впереді!“».⁵

Як виявилось пізніше, хоч Хвильовий і «впав на коліна» і покався, але для партії було цього мало: перед ним поставлено вимогу активно включитися в боротьбу партії з українським націоналізмом. І він дав обіцянку дотримуватись її у своїй літературній діяльності (IV, стор. 462). А насправді після визнання помилок Хвильовий продовжував іти своїм шляхом. Повернувшись на Україну, закладав «Літературний ярмарок», який почав виходити

5. IV, стор. 577.

з грудня 1928 року. Дванадцять книжок «Літературного ярмарку» — один з найбільших здобутків редакційного мистецтва в історії української журналістики... Журнал стверджував ідеї Хвильового, не висловлюючи їх одверто. «З подиву гідною винахідливістю Хвильовий шукає нових форм організації й полеміки», — відзначає автор вступної статті до IV тому «Про памфлети Миколи Хвильового» (IV, стор. 20).

Але треба було показати партії, що він таки дотримується свого слова боротися з українським націоналізмом. Від докладної критичної аналізи своїх помилок він ухилився. Так само не став викривати український націоналізм серед своїх однодумців з ВАПЛІТЕ, де того націоналізму було найбільше. Навпаки, при кожній нагоді він ставав на їх захист. Так було, наприклад, з Іваном Сенченком (IV, стор. 465), й Остапом Вишнею, на захист якого Хвильовий написав сатиричний памфлет, висміюючи типового професійного донощика і викривача націоналізму в українській літературі О. Полторацького. Парадоксальним способом Хвильовий вибрав боротьбу з українським націоналізмом у формі викривання хвильовізму поза Хвильовим і поза творчістю його однодумців. Більше того, викриванням хвильовізму поза Хвильовим він почав бити своїх противників з «Нової генерації», тих, як він їх називав, «завзятих борців проти хвильовізму».

Таким способом Хвильовий не нищив хвильовізм, а пропагував його, виявляв, що хвильовізм це не тільки його «помилка», а спосіб думання всієї української інтелігенції, навіть тієї, яка разом з партією вела боротьбу з Хвильовим. А це значить, що хвильовізм не є ніякою помилкою. Його устами говорила українська історія.

Свідомо чи півсвідомо, а своїм викриванням хвильовізму поза Хвильовим, своїми памфлетами останнього пролітфронтівського періоду він пропагував його. Висловлюючись його ж словами, він писав ці памфлети для «провінціональних хвильовістів, до яких хвильовізм не дійшов в оригіналі». (IУ, стор. 458).

Викривання хвильовізму поза Хвильовим у творах «завзятих борців проти хвильовізму» має об'єктивний підтекст, який промовляє за безглуздість боротьби деяких українських літераторів проти Миколи Хвильового.

Давши слово партії взяти участь у викриванні і в боротьбі з українським націоналізмом, Хвильовий мусів це на чомусь показати. Зручною нагодою для цього після повороту з-за кордону стала справа КПЗУ. Розлам у цій партії стався на ґрунті негативного ставлення до національної політики КП(б)У і підтримка Миколи Хвильового. Але деякі розламівці з КПЗУ привітали заяву Хвильового з відреченням від хвильовізму як «крок повороту на правильні марксистські позиції». Це «привітання», на думку Хвильового, «ніяк не в'яжеться з їхнім (негативним) ставленням до

національної політики КП(б)У. Нарешті... я ніяк не доберу, яка ж різниця між „хвильовізмом”, з одного боку, і тими поглядами на наше культурне будівництво — з другого, які лягли в основу світогляду Турянського і Василькова» (ІУ, стор. 579). Так почав Микола Хвильовий свою «боротьбу» з українським націоналізмом у формі викривання хвильовізму поза Хвильовим. Першою у цьому пляні стала стаття «В якому відношенні до „хвильовізму” „всі ті”», написана, мабуть, одразу після його розмови в ЦК КП(б)У, під час якої він дав обіцянку боротися з українським націоналізмом. Невідомо, чому редактор четвертого тому вилучив цю статтю з хронологічного порядку низки інших памфлетів з викриванням хвильовізму поза Хвильовим і помістив її в розділі «Різне» наприкінці цього тому. Мабуть тому, що повірив авторові вступної статті «Про памфлети Миколи Хвильового», в якій памфлет «В якому відношенні до „хвильовізму” „всі ті”» оцінено дуже негативно, бо він, мовляв, спрямований проти «шумкістського» ухилу в Комуністичній партії Західньої України з дуже негативними означенням шумськізму і хвильовізму: шумськізм схарактеризований як «еклектична юшка націонал-комунізму й українського шовінізму», а хвильовізм як «теорія боротьби проти КП(б)У, що її, теорію, утворено під натиском ідеології українського войовничого фашизму, під натиском ідеології тієї урбанізованої української буржуазії, яка мріє зробити з України велику імперіяльну державу». Таку характеристику зроблено за Л. Кагановичем, але її записано на конто Хвильового — як його переконання. «Це те коло мряковинних марень (бо ідеями цього назвати не можна)», з яким Хвильовий виступив пізніше у памфлетах періоду «Пролітфронту». Такій інтерпретації памфлетів цього періоду повірив і редактор цього тому, коли пише: «Ця стаття („В якому відношенні до „хвильовізму” „всі ті”) дуже добре свідчить, в який хаос ідейних суперечностей поволі влазив Хвильовий після розгрому ВАПЛІТЕ і його формальної капітуляції».

У дійсності ця «суперечність» була позірною. Він умів показати себе дисциплінованим членом партії КП(б)У у боротьбі з українським націоналізмом, але боровся у формі викривання хвильовізму поза Хвильовим, що в дійсності було його пропагандою і в той же час засновував і видавав «Літературний ярмарок», в якому виявлявся хвильовізм у дещо прихованій формі.

У формі викривання хвильовізму поза Хвильовим він дістав можливість називати ці ідеї, популяризувати їх і поширювати в більшій мірі, ніж міг у літературній дискусії. Так, наприклад, у статті «В якому відношенні до „хвильовізму” „всі ті”» Хвильовий дуже багато цитує зі свого забороненого памфлету «Україна чи Малоросія?» (ІУ, стор. 584). При цьому виявляє ролю українських комуністів, які стали жертвами обману російської комуністичної партії.

Стаття «В якому відношенні до „хвильовізму“ „всі ті“» своєю тенденцією нагадує собою роман «Вальдшнепи», в якому Хвильовий поставив своїм завданням виявити український націоналізм в образі Аглаї, так би мовити, об'єктивно, й дати йому розгорнутися «до отказу», бо, мовляв, «наша партія така сильна й має такі цінні коріння в масах, що Аглаїну критику вона не боїться виставляти на показ», бо «наша партія б'є не тільки український, але й російський націоналізм». При цьому Хвильовий, очевидно, припускав, що за вислови героїні роману Аглаї особисто він не відповідає. Так думав, мабуть, і Андрій Хвиля, коли розшифровував мову художніх образів роману «Вальдшнепи», переводячи мову художніх образів на мову соціології, вважаючи, що партія не боїться виставляти ідеологію українського націоналізму на показ, але за це, мабуть, і знищено його, хоч стаття «Від ухилу — у прірву» написана з партійних позицій. Андрій Хвиля робив таку докладну аналізу роману «Вальдшнепи» і показував у ньому український націоналізм, керуючися своїм становищем на службі в ЦК КП(б)У. Але наприкінці 20-их і в 30-их роках у такому докладному ілюструванні текстами ідей українського націоналізму вбачали тактику прихованих націоналістів. Мовою Сталіна це було назване дворушництвом, як явище валленродизму.⁶

Чи був Микола Хвильовий українським Валленродом, коли, будучи членом КП(б)У, став рупором українського націоналізму? На це питання він дав сам відповідь, коли написав, що змішував (утотожнював) політику партії в національному питанні з «мазепинством», себто з ідеєю самостійної української держави і всебічним розвитком української культури. Коли ж виявилось, що політика партії не сполучна з українським відродженням, бо партія перебрала російську великодержавно-імперську тенденцію, він мусів був відректися від проголошених ним поглядів, названих хвильовізмом. Але це відречення було вимушене історичними обставинами і застосоване як тактика, щоб залишитися в партії і продовжувати боротьбу. Його відречення було наслідком органічної еволюції його поглядів. Об'єктивно воно виявляло несполучність хвильовізму з ідеологією і політикою партії. З цього погляду, свідомо чи підсвідомо, він відіграв роль українського Валленрода. Згідно з цим і мінялася його тактика. Під час літературної дискусії 1925-28 років він висловлював ідеї українського націоналізму з партійних позицій, помилково утотожнюючи ці ідеї з політикою партії. Зрікшись хвильовізму своєю заявою до газети «Комуніст» і давши слово партії боротися з українським націоналізмом, він провадив цю боротьбу у формі викривання хвильовізму поза Хвильовим, об'єктивно стверджуючи, що це не тільки його

6. Див. Д. Галушко, Лицарі зради, «Червоний шлях», 1934, ч. 2-3.

«помилка», а спосіб думання всієї української інтелігенції. Отож, це не була помилка. Його устами промовляла українська історія. Викриванням хвильовізму поза Хвильовим він стверджував і визначав своє справжнє місце і ролю в українській історії.

Те, що він не встиг сказати устами Аглаї в романі «Вальдшнепи», він сказав тепер викриванням хвильовізму. Ролю Аглаї він призначив тепер українським націоналістам, вкладаючи в їх уста критику українських комуністів.

Формально своєю критикою націоналістів з КПЗУ як прихильників Шумського, Хвильовий виходить з партійних позицій, але по суті його завданням було показати — «В якому відношенні до „хвильовізму“ „всі ті“», себто викривати хвильовізм поза Хвильовим. При цьому націоналістичний ухил «розламників з КПЗУ» і Шумського не тільки утотожнюється з хвильовізмом, а й розгортається до краю: те, що не встигла сказати націоналістка Аглая на адресу українського комуніста Карамазова, — те говорить тепер на адресу всіх українських комуністів: шумськісти з КПЗУ заявляють, що керівництво КП(б)У плентається у хвості українського національно-визвольного руху і фактично не буде української держави. З цього виходить висновок, що треба негайно скинути сучасне керівництво КП(б)У. Далі Хвильовий пише: «Тут справа йде не стільки про „кагановичівську групу“, скільки про цілу компартію, і навіть про весь конкретний радянський лад»... «Так тоді ж послідовно треба проголосити, що соціалістична революція загинула і на місце її прийшов термідор, до того ж термідор великодержавного російського шовінізму?»

Де це вже було сказане? У романі «Вальдшнепи» і в забороненому памфлеті «Україна чи Малоросія?» У романі «Вальдшнепи» такі погляди висловлює націоналістка Аглая на адресу українського комуніста Карамазова, а в статті «В якому відношенні до „хвильовізму“ „всі ті“» Хвильовий дає слово українським націоналістам і розкриває ганебну ролю українських комуністів в українській історії:

«Де ж ви були, *спитають їх націоналісти*, до 28 року? Теж „пленталися в хвості“? Що ж ви будували на протязі десятих років? „Єдиную неділиму“? Виходить і Турянський і Васильків і Хвильовий — всі ви до цього часу були несвідомими „запроданцями Москви“? Виходить, що ви весь час виступали не будівниками Соціалістичного Союзу, а агентами московського імперіялізму, сліпим знаряддям в руках ловких російських великодержавників? Яку ж їм відповідь дадуть шумськісти і всі ті, хто, покинувши чи то не пішовши за УНРівськими гаслами, уже десять років воює з рідним націоналізмом? Чи не прийдеться „всім тим“ негайно організувати клуб самогубців і тим „стопроцентно“ самознищуватись? Сказавши „а“, треба говорити і „б“. Почавши будувати Українську

Соціалістичну Державу, ніяк не можна на одинадцятому році цього будівництва переносити відповідальність за це будівництво на „кагановичівське керівництво” — формально, і на робітничо-селянські маси — фактично, і не тому, звичайно, що прийдеться організувати клуб самогубців, а тому, що це дезертирство об'єктивно, залізною логікою сучасних громадських відносин, веде до націоналізму» (ІУ, стор. 586).

На цьому місці слід відзначити, що сам Хвильовий пройшов через обидві ці стадії: прийшов до українського націоналізму і став його рупором, а закінчив своє життя як член «клубу самогубців», політично збанкрутованих українських комуністів.

Наші спостереження над характером і сенсом викривання хвильовізму поза Хвильовим підводять нас до оцінки вступної статті до четвертого тому «Про памфлети Миколи Хвильового». Стаття притягає до себе увагу, поперше, тим, що це є перша докладна аналіза вперше зібраних памфлетів Миколи Хвильового, і подруге, тим, що написана вона видатним науковцем Юрієм Шевельовим. Беручи до уваги контроверсійність і «загадковість» Хвильового, немає потреби підкреслювати важливість вступних статей до видання творів цієї видатної постаті в українській літературі. Отже, постає питання, в якій мірі названа стаття здійснює завдання наукового висвітлення літературної спадщини Миколи Хвильового і чи розбиває своєю аналізою низку непорозумінь і легенд, накопичених навколо цього імені.

Стаття «Про памфлети Миколи Хвильового» полемічно загострена як проти тих, які «намагаються вбгати образ Хвильового в символ Юди», так і проти тих, які ідеалізують Хвильового, захоплені гаслами «романтики вітаїзму» й «азіятського ренесансу». Таку ідеалізацію автор помітив у тих сучасників Хвильового, які вийшли на еміграцію і в яких образ Хвильового пов'язаний із спогадами їх молодости. «Можна шанувати й цінувати таке сприймання, але історичним його назвати не можна», — зауважує автор. Не історичним, на думку Юрія Шевельова, було також сприймання «вісниківців», що знайшло свій вияв у статті Дмитра Донцова («Микола Хвильовий», «Вісник», 1933, ч. 7-8) або Євгена Маланюка («13 травня 1933» у «Книзі спостережень». Торонто, 1962). Такі твердження нічим не доведені, і з ними не можна погодитися. Але про це іншим разом.

ВІД «МАНІФЕСТУ» ДО ГОЛОКОСТУ

Василь Гришко

Почну з того, що поняття *голоко́ст*, яке я вживаю тут, як і в своїх книжкових публікаціях на тему української трагедії 1933 року, — це не є, як дехто думає, кон'юктурна (мовляв, до популярного єврейського зразка допасована), а таки цілком відповідна цій трагедії назва. Як відомо, саме слово голоко́ст у первісному своєму значенні в античному світі означало особливо великий кількістю жертв акт ритуального жертвоприношення поганським богам, пов'язаний зі спаленням цих жертв. Як таке, це слово, ставши пізніше назвою будь-якого акту масового людовбивства з особливо великою кількістю жертв, не було жадним чином пов'язане саме з такими актами, які були спрямовані проти єврейського народу. Натомість у новітні, наші часи, коли прикметні для доби світових війн і революцій акції масового людовбивства набули характеру народоббивства, а по другій світовій війні під інтернаціональною назвою ґеноцид, їх осуджено Об'єднаними Націями як міжнародний злочин проти людськості, — прадавнє слово голоко́ст воскресло як узагальнена назва найбільш різючих випадків ґеноциду.

У випадку єврейського голоко́сту ця назва була особливо доречна, бо несамопитий ґітлерівський замах на життя єврейської нації, мотивований фанатичною ідеологією антисемітського расизму, був своєрідним масовим жертвоприношенням мільйонів людських життів ідолові цієї ґеноцидальної ідеології. Тому й наступне після цього, в тому числі й ретроспективне, поширення поняття голоко́ст на інші конкретні випадки масового ґеноциду історичного значення, пов'язане переважно з такими формами цього злочину проти людськості, які, маючи в своїй основі намір

Ця стаття являє собою текст доповіді, читаної (з деякими скороченнями) на присвяченій 50-річчю українського голоко́сту спеціальній сесії Постійної конференції українознавчих студій при Гарвардському університеті 5 червня 1983 року.

Заголовок «Від „Маніфесту“ до голоко́сту» надано цій статті з тим, що півстоліття трагедії України 1933 року, відзначаване українцями в діаспорі, збіглося зі сторіччям від смерті Карла Маркса (1883—1983) та 135-річчям «Комуністичного маніфесту» К. Маркса й Фрідріха Енгельса (1848—1983). Який є зв'язок між цими трьома історичними річницями, читач довідається з тексту статті.

повного чи частинного знищення певної спільноти людей на підставі їхньої національності, раси чи релігії, зумовлені мотивами ідеологічно-догматичного чи фанатичного характеру. Відповідно до цього в міжнародній суспільно-політичній літературі та в пресі назвою голокост почали окреслювати зокрема такі відомі факти ґеноциду, як, наприклад, вчинена четвертьсторіччя перед єврейським голокостом, мотивована національно-релігійним фанатизмом масова різанина підтурських вірмен; а також заподіяне три десятиріччя після єврейського голокосту, мотивоване ідеологічним догматизмом масове вигублення комуністами народу Камбоджі.

Безперечно, українська трагедія 1933 року, що була фінальним актом трирічної акції антиукраїнського ґеноциду совєтської комуністичної влади, здійсненого в мирний час приблизно десятиріччя перед антиєврейським ґеноцидом німецьких нацистів, цілком укладається в поняття голокосту, принаймні — не меншою мірою, ніж згадана камбоджійська трагедія кінця 70-их років, де формою народобвиства, як і в українському випадку, був голодовий людомор. Але як насправді стоїть справа з питанням про ґеноцидальну природу української трагедії 1933 року у світлі її, так би мовити, генетичного стосунку до того, чим взагалі визначається сама суть ґеноциду?

Пригадаймо, що ґеноцид, згідно з визначенням його Генеральною Асамблеєю Об'єднаних Націй 1948 року, це — «дії, вчинені з метою цілковитого чи частинного знищення певної національної, етнічної, расової чи релігійної групи як такої», а також «навмисне створення для певної групи таких умов життя, які розраховані на те, щоб спричинити цілковите чи частинне знищення цієї групи».¹ До цього треба також додати доповнення, внесені на форумі ОН 1954 року саме совєтською стороною під час ратифікації нею тоді Конвенції ОН про ґеноцид, а саме, що «ґеноцид означає також будь-яку навмисну дію, вчинену з наміром знищення мови, культури чи релігії певної національної, расової чи релігійної групи — на підставі саме національного чи расового походження або релігійного вірування даної групи».²

1. Yearbook of the United Nations, 1948-1949. New York, 1950, p. 959. (Див. також перші документи ОН щодо ґеноциду в — Yearbook..., 1947-1948, New York, 1949, pp. 595-599).

2. Там таки (Yearbook..., 1948-1949), p. 958.

Як виходить із цього, тільки дії з метою знищення саме національної, етнічної, расової чи релігійної груп належать до категорії міжнародного злочину геноциду, але не зараховано сюди соціально-класової і також політичної груп. Мабуть, тому, що проти цього напевно була вся сила советського впливу в ОН, бож нищення таких груп, підвладних комуністичній владі народів, — це, так би мовити, передусім советська та взагалі комуністична «спеціальність». Одначе в ширших інтерпретаціях геноциду на форумі та в публікаціях ОН мовиться про те, що цей міжнародний злочин проти людськості означає свідоме, цілеспрямоване нищення чи створення умов, що ведуть до нищення будь-якої людської групи, якщо метою є знищення її саме як групи — на підставі таких чи інакших, властивих людям саме цієї групи спільних їм ознак. А це включає і спільність приналежности до однієї соціально-класової чи політичної категорії. І це важливе зокрема тому, що саме в советській та взагалі комуністичній практиці геноциду нищення національних, етнічних, расових, релігійних і навіть мовно-культурних груп відбувається часто під виглядом (чи в ідеологічно-пропагандивному оформленні) нищення певних класових чи політичних груп; абож інакше — в тих випадках, коли, наприклад, певна соціально-класова група, через її історично-традиційну, суспільно-структуральну чи іншого виду інтегральну пов'язаність зі специфікою даної нації, є життєво важливим її елементом, саме нищення цієї класової групи якраз і означає частинне знищення даної нації з фатальним наслідком для неї в цілості.

Власне, якраз у випадку геноцидальної політики советської комуністичної влади в стосунку до української нації особливо яскравим є цей елемент ідеологічного оформлення антиукраїнського національного геноциду соціально-політичною мотивацією. Так, центральною ланкою в «діалектично»-логічній схемі цієї мотивації є комуністичний антинаціоналізм, яким зумовлюється боротьба проти українського націоналізму, що проголошується безумовно «буржуазним». При цьому носієм «буржуазности» української нації, що на час опанування її комуністичною владою була в основному «селянською нацією», в очах цієї влади стало саме українське селянство, бо, згідно з догмою комуністичної ідеології, приватновласницьке селянство, як «дрібнобуржуазна», за цією ідеологією, класа, є основним джерелом живлення й утримання капіталістичних приватновласницьких відносин і засадничо є консервативною, «реакційною» і потенційно завжди «контрреволюційною» соціально-політичною силою. А тому що ліквідація приватновласницьких клас є безумовною вимогою програми творення безкласового комуністичного суспільства, то фатальні для української селянської нації наслідки цієї ліквідації тим самим є програмово-теоретично передрішені.

Але комуністичний антинаціоналізм, який невідповідно своїй суті виступає під назвою «інтернаціоналізму», в комуністичній ідеології органічно з'єднаний з великодержавним централізмом, як засобом інтеграції якнайбільшої кількості націй в одному тоталітарно керованому великопростірному комплексі — з безсумнівною метою досягти цим шляхом комуністичної уніфікації націй у світовому масштабі. Конкретно ж у випадку Радянського Союзу, як першої багатонаціональної великодержави під комуністичною владою, тоталітарний централізм цієї влади, самою логікою успадкування увібрав у себе та кількакратно збільшив і підсилив історично-традиційний великодержавно-націоналістичний імперіалізм Росії, як природно сполучний з національно-політичними цілями комуністичної влади інтеграційний чинник. І незалежно від того, в якому стосунку до цього є справжні національні інтереси російського народу, комуністична інтеграція націй СРСР означає фактичну їх росіянізацію, тобто (за офіційною термінологією) — «злиття» їх саме на російській національній базі в одну супернаціональну, але мовно-культурно й політично ідентичну з російською нацією, спільноту під назвою «советський народ». А це в суті речей означає перспективу ліквідації націй, що стають жертвою такої росіянізації. У випадку ж української нації це сполучене з процесом ліквідації її основної, селянської кляси, яка через денационалізацію шляхетської й буржуазної кляс українського народу історично стала головним чинником збереження українських традицій, мови й національної ідентичности. На початку цього процесу в перших 30-их роках, на тлі тогочасних жорстоко насильницьких акцій колективізації, «ліквідації куркульства як кляси» й політичного терору влади в СРСР взагалі, все це разом набуло характеру геноциду, кульмінаційним пунктом якого був голодовий голокост 1933 року.

Розглядаючи все це тепер з перспективи півсторіччя, мусимо ствердити, що в цьому випадку маємо виразно мотивований комуністичною ідеологією советський замах на життя української нації такого ж характеру і значення, яким був нацистський замах на життя єврейської нації десятиріччя пізніше. Але ідеологічна генеза цього типово советського злочину проти людськості сягає далі і глибше від самої логіки розвитку советської національно-політичної практики на соціально-політичному тлі. Річ бо в тім, що підставою цієї советської практики стала універсальна своїм характером ідеологічна теорія марксизму, яка в її російській версії лєнінізму в СРСР розвинулася в практику геноциду.

■

Вживаючи в іронічному сенсі мовостилію біблійної Генези, можна сказати, що на початку теоретичних писань «батьків наукового комунізму» було слово, чи точніше — словосполучення, яке означало (в точному звучанні) «знищення національностей», і саме шляхом (знову ж таки в точному звучанні) «злиття націй», як одну з першорядних цілей комунізму. Про це писав Енгельс, уже будучи в супрязі з Марксом у творенні організованого комуністичного руху й писанні «Комуністичного маніфесту». «Тільки пролетаріят, вільний від національних забобонів, може знищити національність», — писав він з приводу Лондонського «Фестивалю націй» 1845 року.³ А в писаному ним першому проєкті «Маніфесту» під назвою «Сповідь віри комуніста» (а в першій редакції «Принципи комунізму») 1847 року, відповідаючи на реторичне питання, «чи будуть за комунізму існувати й далі окремі національності», він писав: «Національності народів, які приступлять до співжиття на засадах комунізму, муситимуть у цій спілці злитися одна з одною і таким чином усунути одна одну — так само, як мають зникнути всякі маєткові й класові різниці через усунення їхньої бази — приватної власності».⁴ Власне, це й була стисла формула висновку з марксистської теорії націй, як нібито витвору приватновласницького класового суспільства, що має зникнути разом з ним.

У самому ж «Комуністичному маніфесті» 1848 року Маркс і Енгельс, проголошуючи неминучість революційного перебрання індустріальним пролетаріатом підготованих індустріальною буржуазією суспільно-економічних підстав для майбутньої побудови безкласового комуністичного суспільства без приватної власності, заявили: «Національна окремішність і національні суперечності, завдяки буржуазному розвиткові, з кожним днем щодалі більше зникають. Панування пролетаріату ще більше прискорить їхнє зникнення».⁵ Але антинаціональний напрям комуністичної теорії Маркса й Енгельса вже й у їхньому «Маніфесті» виявився досить однобоким і тому умовним, бо це «анти» не стосувалося великодержавних, імперських націй, створених у процесі буржуазного розвитку шляхом насильницької уніфікації централізмом

3. Karl Marx and Frederick Engels, *Collected Works*. Lawrence and Nishart, London, 1975 - , v.6, p. 6.

4. Там таки, стор. 103.

5. «Комуністичний маніфест» цитується тут і далі за текстом першого німецького видання, передрук якого з російським перекладом опубліковано в Москві з нагоди 100-річчя появи цього документу: Карл Маркс и Фридрих Энгельс, «Маніфест Коммунистической Партии», Москва, Институт Маркса-Энгельса при ЦК ВКП(б), 1948, стор. 61.

влади одного народу підкорених ним інших, менших чи слабіших народів. Навпаки, творення таким чином великих, за термінологією Маркса, «буржуазних націй» і підпорядкування ними відсталих у буржуазному розвитку, так званих Марксом «селянських націй» відзначено в «Комуністичному маніфесті» як позитивний факт прогресу.

При цьому в «Маніфесті» виявилася виразна ворожість і навіть відраза Маркса й Енгельса до селянства і «селянських націй». Так, відзначаючи «революційну прогресивність» індустриальної буржуазії в руйнуванні національних відмінностей і національного ґрунту в економічно-політичному житті народів, вони підкреслили, як особливо позитивний факт, економічне руйнування і таким чином «пролетаризацію» селянства, зокрема ж — нищення традиційного укладу сільського життя, називаючи це (дослівно) «вирванням значної частини населення з ідіотизму сільського життя». Взагалі ж у цьому основоположному ідеологічно-програмовому документі комуністичного руху його «батьки» досить чітко окреслили селянство як «дрібнобуржуазну» класу приватних власників, що цим самим за самою своєю природою є «консервативною, ба більше — реакційною» соціальною силою. А тому в «Маніфесті» навіть і ті соціальні рухи, що теоретично зорієнтовані на селянство, названо «реакційно-утопійними», а їхня боротьба проти буржуазії, за словами авторів «Маніфесту», означає «завертання колеса історії назад». Також, вітаючи буржуазний індустриально-урбанізаційний прогрес та ним зумовлене економічно-політичне підпорядкування села містові, автори «Маніфесту» зокрема привітали залежність, за їхньою термінологією, «селянських народів» від народів «буржуазних», порівнюючи це з тим, як, за їхніми словами, — «варварські та напівварварські країни поставлено в залежність від цивілізованих країн».⁶

Висуваючи ж далі візію революційного перебрання пролетаріатом від буржуазії ролі панівної класи, «Маніфест» не залишає для селянства жадного окремого місця ні в революційному процесі, ні в процесі будівництва комунізму, вважаючи його не суб'єктом, а лише об'єктом цього процесу. Відтак, проголошуючи за найперше завдання комуністів ліквідацію приватної власності і передусім — експропріацію земельної власності та централізацію всіх засобів продукції в руках держави, «Маніфест» передбачає, як сказано там, «сполучення сільського господарства з виробничою індустрією» і таким чином «усунення різниці між містом і селом», отже — ліквідацію селянства як соціально-економічної категорії взагалі. При цьому мовиться також про створення для обов'язкової праці в

6. Там таки, стор. 42-43, 50-51, 68-69.

рільництві якихось «промислових армій» (мабуть, чогось на зразок відомих советських «мобілізацій» робітників і людей міста взагалі на розбудову і укріплення колгоспів, а зокрема на працю в машинно-тракторних станціях і їхніх «політвідділах» за 30-их років). А при цьому в «Маніфесті» сказано й наголошено, що єдиний спосіб здійснення всього цього політичною владою комуністів, яку згодом Маркс назвав «диктатурою пролетаріату», є пряме організоване насильство, і це в точному звучанні марксо-енгельсівського тексту висловлено так: «Це не може бути здійснене інакше, як засобами деспотичного вторгнення в право власности... Політична влада у властивому значенні слова — це організоване насильство однієї класи для придушення іншої. Пролетаріат... шляхом революції перетворить себе на панівну класу і силою усуне старі продукційні відносини».⁷

Та не тільки в теорії, але й ще більшою мірою в політично-практичній діяльності Маркса й Енгельса в ролі лідерів новопоставленого комуністичного руху за європейської революції 1848 року, виявився саме великодержавно-централістичний зміст марксо-енгельсівського комуністичного антинаціоналізму та з ним пов'язаного антиселянізму. Зокрема ж це виявилось у формі виступу проти прагнень до державної незалежності опанованих так званими великими «буржуазними націями», мовляв, «малих» і саме «селянських» націй. Найбільш виразно та з особливо цинічною відвертістю це було продемонстровано в публіцистиці пресового органу комуністичної течії в тій революції — газети «Нойе Райніше Цайтунг», головним редактором якої був Маркс, а співвидавцем і коментатором поточних подій Енгельс, що висловлював і популяризував погляди Маркса, який апробував і редакційно відповідав за зміст публікованого в цій газеті.

У писаних переважно Енгельсом оглядах і коментарях порядком реакції авторів «Комуністичного маніфесту» на революційні події 1848-49 років, ці батьки наукового комунізму зайняли прямо таки расистського ґатунку великодержавно-шовіністичну, пан-германістську позицію щодо національно-визвольних зусиль відроджених у революції слов'янських народів Австро-Угорської імперії: чехів, словаків, сербів, хорватів, словінців і західних українців (офіційно званих у тій імперії «рутенами»). Заперечуючи взагалі всім слов'янським народам, крім поляків і, звичайно, росіян

7. Там таки, 63-64, 65.

(яких Маркс і Енгельс пристрасно ненавиділи, але як панівний імперський народ респектували), вони базували це заперечення на історіософічній теорії Гегеля про поділ націй на так звані «історичні» і «неісторичні» нації чи інакше — державотворчі, здібні підкоряти й асимілювати інші нації і тому «великі» й панівні, та «недержавні», не здібні створити або утримати власну державність і тому неповноцінні, «малі» й «нежиттєздатні», приречені на підлеглість і зникнення в лоні «великих», єдино «життєздатних» націй. Зараховуючи згадані півавстрійські слов'янські народи до категорії саме «неісторичних» і «нежиттєздатних», «малих» націй, Маркс і Енгельс гостро виступили проти їхніх, активізованих у революційній ситуації, національних рухів, оскільки вони були спрямовані передусім проти панівних над ними в Австро-Угорській імперії німецької й мадярської націй, а також проти польських претенсій на панівне становище серед півавстрійських слов'ян.

Звичайно, конкретно підставою для такої національно-політичної позиції Маркса й Енгельса було те, що національно-визвольні рухи (і якраз «державотворчі») цілі цих півавстрійських слов'ян у революційній ситуації 1848-49 років суперечили тим цілям цієї, за марксівським визначенням, «буржуазно-демократичної» революції, що відповідали революційним цілям в основному німецької комуністичної, та взагалі «лівої» течії в цій революції, яку вони розглядали як лише конечний етап для наступної «пролетарської революції», і тому прагнули зберегти великодержавну цілість арени цієї революції. Тому аргумент «історичности» й «неісторичности» націй та пов'язані з цим великодержавно-шовіністичні елементи цієї аргументації, що пізніше стали головними атрибутами фашистської ідеології німецького нацизму, Маркс і Енгельс уживали в контексті своєї власної класифікації націй. Відповідно до термінології їхнього «Комуністичного маніфесту», вони поділили нації на протиставні категорії «прогресивних» і «революційних», з одного боку, та «консервативних», «реакційних» і просто «контрреволюційних» — з другого. При чому цей поділ вони відповідно поєднали також з окресленням першої категорії поняттям «великі», «буржуазні нації», а другої поняттям «малі», «селянські нації».

Але навіть і в такому контексті марксистської комуністичної термінології змістове значення мови статтей Енгельса в Марксовому органі комуністичного руху так різоче нагадує пізнішу мову німецьких нацистів, включно з елементом обґрунтування геноцидального терору, що при всій обмеженості рамок цієї статті не можна тут обійтися без довшого зведення кількох промовистих цитат із тих статей, що говорять самі за себе (далі в цитатах зауваги в прямокутних дужках — мої. В. Г.).

«З-поміж великих і малих націй Австрії, тільки три стали

прапорonoсцями прогресу й активними учасниками історичного процесу і нині стверджують свою життєвість — німці, мадяри й поляки. Тому нині вони революційні. Всі ж інші, більші й менші національності та народності приречені незабаром згинуть в світовій революційній бурі. Тому нині вони контрреволюційні...

«Кляса, що була рушійною силою і носієм руху за прогрес — буржуазія, була скрізь [на теренах народів Австро-Угорської імперії] німецька або мадярська... А з буржуазією індустріальна сила і капітал були в руках німців і мадяр, розвинулась [і поширилась] німецька культура, тому й інтелектуально слов'яни стали підпорядковані німцям...

«Такий поділ є відповідний попередній історії націй, про які тут іде мова... Чи бодай хоч одна з цих слов'янських національностей, не виключаючи й чехів та сербів, мала таку національно-історичну традицію, що лишилася живою в народі і є на такому рівні, що підноситься понад найдрібніші чвари лише місцевого значення?..

«І ці історично цілком неіснуючі так звані „нації“ претендують на незалежність?.. Німці й мадяри з'єднали всі ці малі, миршаві й імпотентні наційки в одну велику державу і таким чином надали їм можливість взяти участь в історичному розвитку, від якого вони, якби їх було залишено на власну волю, були б цілковито осторонь. Звичайно, справи цього роду [тобто з'єднання цих „наційок“ в одну велику державу] не можна було здійснити без того, щоб багато ніжного національного квіття було насильно обламано. Але в історії нічого не досягається без насильства і невблаганної нещадності...

«І ось тепер приходять панслависти і домагаються, щоб ми [тут мова йде від імені німців] „звільнили“ цих напівгерманізованих слов'ян, і щоб ми скасували централізацію, яку в їхніх же інтересах було силою їм накинено... Ні, ми не маємо наміру цього робити...

«На сантиментальні фрази про братерство, яке нам пропонують від найбільш контрреволюційних націй Європи, ми відповідаємо, що ненависть до росіян була та є й далі в німців головною пристрастю, та від часу революції до неї ще додалася ненависть до чехів і хорватів; і тільки найрішучишим застосуванням терору проти цих слов'янських народів можемо ми [тобто, німці] спільно з поляками й мадярами захистити революцію...

«Так, буде боротьба, „безмилосердна боротьба на життя й смерть“ проти тих слов'ян, що зрадили революцію; нищівна війна і нещадний терор — не в інтересах Німеччини, а в інтересах революції».⁸

Можна не сумніватися, що коли б тоді комуністична течія перемогла в революції, «нищівна війна і нещадний терор», обіцяний

8. K. Marx and F. Engels. Collected Works (цит. вище), в. 8, pp. 230, 232-33, 234, 367, 370-71.

слов'янським народам органом щойно заснованого Марксом і Енгельсом комуністичного руху, був би застосований в таких масштабах, на які лише здатні комуністи. Але могло б статися й ще гірше, якби першою країною переможного комунізму, як спочатку й сподівалися Маркс і Енгельс, стала Німеччина, скажімо, наслідком німецької революції 1918 року, як це німецькі комуністи й пробували зробити. Тоді марксо-енгельсівський «червоний» варіант «нової Європи» був би в стосунку до тих таки слов'ян, чие національно-державне відродження в 20 сторіччі стало б на дорозі комуністичного «прогресу» в напрямі світового «злиття націй» та «знищення національностей» в ім'я «пролетарського інтернаціоналізму» напевно в засаді мало чим відрізняється від «брунатного» варіанту гітлеровської «нової Європи», і першість геноциду в масштабах 20 сторіччя, з жахами голокосту включно, належала б не німецьким нацистам, а німецьким комуністам.

Але, як відомо, першою країною переможного комунізму стала Росія. Це, однак, не змінило ідеологічно-програмової бази комунізму, оскільки цією базою і в російській його версії лєнінського більшовізму незмінно лишився марксизм. Ба більше, саме в цій російській версії марксо-енгельсівська ідеологічно-теоретична спадщина, від «Комуністичного маніфесту» починаючи, стала «святим письмом», у якому все, написане «батьками наукового комунізму», вважається безумовно правильним. Щоправда, офіційно зобов'язуючим у Радянському Союзі марксизм є не безпосередньо, а тільки через інстанцію лєнінської селекції й синтези, вже як «марксизм-лєнінізм». Та коли йдеться про комуністичний великодержавно-централістичний антинаціоналізм з його ідеєю «злиття націй», як синоніму поглинення «великою», «прогресивною» і, звичайно, «революційною» нацією нею опанованих інших націй, а також пов'язання цього з догматично-доктринерським «антиселянізмом», то в лєнінській російській версії марксизму цей елемент не тільки акцептований і догматизований, але став у ній централістичним. І саме в російській версії, доповненій і достосованій до підсоветської національно-політичної ситуації та російсько-імперської великодержавно-шовіністичної історичної традиції, закладений у марксизмі потенційно-геноцидальний елемент розвинувся у тривалій політичній практиці комуністично-партійної диктатури у послідовно-геноцидальну політику в стосунку до небезпечних російсько-імперському централістичному неросійських, переважно «селянських націй».

Характерно, що напередодні революції 1917 року, пригадуючи

позицію Маркса й Енгельса супроти національних рухів півдавстрійських слов'ян та їхню погрозу застосувати «нищівну війну й нещадний терор» проти цих, мовляв, «контрреволюційних націй», Ленін у більшовицькому пресовому органі на еміграції 1916 року писав:

«Маркс і Енгельс [у 1848-49 рр.] були проти національного руху чехів і південних слов'ян... Маркс і Енгельс протиставляли тоді прямо й цілком виразно „цілі революційні народи“, які [як це вважали тоді Маркс і Енгельс] „служили за російські форпости“ в Європі, „революційним народам“: німцям, полякам, мадярам. Це факт. І цей факт був тоді безумовно правильно вказаний... Що ж говорить нам цей конкретний приклад, що його треба розглянути конкретно, якщо хотіти бути вірним марксизмові? Тільки те, що — 1) інтереси визволення кількох великих і дуже великих народів Європи стоять вище від інтересів визвольного руху малих націй і 2) що вимоги демократії треба брати в загальноєвропейському, тепер треба сказати — світовому, масштабі, а не ізольовано... Якщо конкретна ситуація, перед якою стояв Маркс в епоху переваги царизму в міжнародній політиці, повториться, наприклад, у такій формі, що кілька народів почнуть соціалістичну революцію (як у 1848 році в Європі почали буржуазно-демократичну революцію), а інші народи виявляться головними стовпами буржуазної реакції, — ми також мусимо бути за революційну війну з ними, за те, щоб „роздавити“ їх, за те, щоб зруйнувати їхні форпости, які б дрібнонаціональні рухи тут не висувалися».⁹

А ще перед цим у полемічній війні проти лідера українських соціалістів-марксистів Лева Юркевича, що виступив проти ленінської проповіді марксистської версії русифікаційно-асиміляторської політики щодо українців, Ленін писав: «...Протиставлення української культури в цілості великоросійській культурі... всякі нападки на марксистське асиміляторство, всяке протиставлення національної культури одного народу культурі іншого тощо — це буржуазний націоналізм, проти якого конечно необхідною є нещадна боротьба».¹⁰

«Нещадна боротьба» — це досить часто повторювана погроза в тих статтях Леніна, в яких він виступав проти українського націоналізму, вбачаючи його зокрема в небажанні українських соціалістів-марксистів підпорядковуватися ленінській централістській партії, а діяти в Україні самостійно. Як відомо, ленінська позиція в національному питанні підросійських народів, а

9. В. И. Ленин, Сочинения, изд.4, Москва, Государственное издательство политической литературы, 1941-1962, том 22, стор. 325-326.

10. Там таки, том 20, стор. 15-16, 17.

спеціально в українському питанні, була перфідно-дволична й крутійська, але при всіх її тактично зумовлених зігзагах у словесних її формулюваннях, у своїй принциповій суті й у практичному її аспекті вона була послідовно великодержавно-централістичною, і тому нею мотивований ленінський антинаціоналізм був завжди антиукраїнським. Взагалі ж його концепція розв'язання національного питання найістотніше характеризується такими тезами, як ось хоча б оці:

«... Велика централізована держава є величезним історичним кроком вперед... і інакше, як через таку державу... нема і не може бути шляху до соціалізму... Тенденція капіталізму до ламання національних перегородок, до стирання національних відмінностей, до асимілювання націй... являє собою один із найбільших рушіїв, що перетворюють капіталізм на соціалізм... Факт асиміляції великоросійського й українського пролетаріату [в Російській імперії] є безсумнівний, і цей факт є безумовно прогресивний. Свідомий пролетаріат буде завжди відстоювати якнайбільшу державу... Пролетаріат... вітає всяку асиміляцію націй... Метою соціалізму є не тільки знищення роздрібнення людства на малі держави та всякої окремішності націй, не тільки зближення націй, але й злиття їх... Пролетаріат підтримує все, що допомагає стиранню національних відмінностей, знищенню національних перегородок, все, що зв'язує національності якомога тісніше, все, що веде до злиття націй... Ми завжди радили й завжди будемо радити всім пригніченим усіх поневолених народів, у тому числі й колоній, не відокремлюватися від нас, а якомога тісніше зближатися й зливатися з нами... Ми безумовно... за централізацію і проти міщанського ідеалу федеративних взаємин... Ми хочемо якомога найбільшої держави, якомога найбільшої кількості націй, що живуть по сусідству з великоросіянами... Федерація, яку ми вводимо і яку будемо вводити, має служити саме за найважливіший крок до найміцнішого об'єднання різних національностей Росії в єдину централізовану советську державу».¹¹

«Велика централізована держава» та «злиття націй» у ній — це улюблені поняття, які постійно повторюються в ленінських писаннях на національні теми, а зокрема — на теми, пов'язані з Україною, де постійним об'єктом ленінських атак є «український буржасний націоналізм». Саме в той час, коли перед революцією 1917 року Ленін найбільше приділяв уваги «українському питанню», він пригадав і марксо-енгельсівський поділ націй на «революційні» й «контрреволюційні» і писав про можливість повторення ситуації, в

11. Там таки, том 19, стор. 455-56; том 20, стор. 12-13, 14-15, 19, 28-29, 54-55; том 21, стор. 87; том 22, стор. 135; том 26, стор. 148; том 27, стор. 180-181.

якій доведеться йому застосовувати цей поділ і здійснювати марксо-енгельсівські погрози про «нищівну війну і нещадний терор». І, здається, саме таке повторення ситуації побачив він у створенні української демократичної держави у формі УНР доби Центральної Ради, коли він, оголосивши демократично-соціалістичну Раду й нею очолену державу «буржуазною» і, звичайно, «контрреволюційною», при першій же нагоді оголосив їй війну — першу більшовицьку агресивну війну.

Аналогічною до національної та з нею пов'язаною була й особливо підступна та фальшива ленінська селянська політика в цей час. Стоячи цілком і послідовно на ортодоксально-марксистській позиції трактування селянства як «дрібнобуржуазної класи», що є основним джерелом живлення й утримання буржуазно-капіталістичних відносин, Ленін все ж розробив спеціальну тактичну концепцію використання селянства як рушійної сили так званої «буржуазно-демократичної» революції як переходового етапу до «пролетарської» революції комуністів. І про той тактично-стратегічний плян, який крився за цією концепцією, він ще до революції у пресі партії з цинічною відвертістю писав:

«Ми підтримуємо селянський рух, оскільки він є революційно-демократичним. Ми готуємося (відразу ж таки, негайно готуємося) до боротьби з ним, оскільки він виступить як реакційний, антипролетарський. Уся суть марксизму полягає в цьому подвійному завданні...

«Реакційні домішки в селянському русі завжди будуть, і ми заздалегідь оголошуємо їм війну... Бо від революції демократичної ми відразу ж почнемо переходити до соціалістичної революції... Ми спочатку підтримуємо до кінця, всіма заходами, до конфіскації [поміщицької землі] — селянина взагалі проти поміщика, а потім (і навіть не потім, а в той же самий час) ми підтримуємо пролетаріат проти селянина взагалі... Ми всіма силами допоможемо селянству зробити революцію демократичну, щоб тим легше було нам, партії пролетаріату, перейти якнайскоріше до нового і вищого завдання — революції соціалістичної. Ми не обіцяємо ніякої гармонії, ніякої зрівняльності, ніякої „соціалізації“ від перемоги селянського повстання. Навпаки, ми „обіцяємо“ нову боротьбу, нову нерівність, нову революцію, до якої ми й прямуємо... Ми кажемо сільському пролетаріатові: разом із селянами-господарями — проти поміщиків і поміщицької держави; разом із міським пролетаріатом — проти всякої буржуазії і всіх селян-господарів!»¹²

12. Там таки, том 9, стор. 212-13, 214, 288.

Саме в ленінській концепції такої, сказати б, переходно-етапної «буржуазно-демократичної революції» й пов'язувались в одно селянський і національний аспекти ленінського тактично-маневрового плану. Бо «буржуазно-демократична революція» національно пригнобленого народу, за цим планом, розглядається, як одночасно селянська й національна революція, оскільки, мовляв, саме «дрібнобуржуазна кляса» селянства поневоленої і тому «відсталой» в своєму «буржуазному розвитку» нації являє собою основну рушійну силу національного руху. Пізніше Ленін, формулюючи це вже для Комінтерну як універсальну закономірність, повчав комуністів, як ставитися до таких революцій і висловив це так:

«Не підлягає жадному сумнівові, що будь-який національний рух може бути тільки буржуазно-демократичним, оскільки переважну масу населення відсталих країн становить селянство, яке є представником буржуазно-капіталістичних відносин... Ми, комуністи, мусимо й будемо підтримувати буржуазно-демократичні рухи в цих країнах, якщо вони справді революційні і їхні представники не перешкоджають нам виховувати й організовувати в революційному дусі селянство та інші визискувані маси».¹³

Українська, в основному селянська і глибоко демократична революція 1917-18 років цілком укладалася в ленінську схему такої «буржуазно-демократичної революції», яку комуністи, згідно з ленінською формулою, мали б у той переходно-етапний період у своїх же тактичних і стратегічних цілях підтримували. Тим більше, що в основному соціалістична Центральна Рада була настільки лівою, що навіть і російські більшовики на Україні (українських більшовиків тоді ще не було) входили до її складу і мали повну свободу діяльності, крім прямої збройної боротьби проти неї. І саме це останнє стало приводом до того, що більшовицька Росія вдалася до прямої збройної агресії проти України, як нібито «буржуазно-націоналістичної» і тому «контрреволюційної» держави. Насправді ж головним чинником цієї агресії був органічно сполучений з комуністичним антинаціоналізмом російський великодержавно-шовіністичний, «єдинонеділимський» централізм, який виключав навіть трактування українців як нації і був виразником грабункового імперіялізму в стосунку до України як джерела

13. Там таки, том 31, стор. 216-17.

потрібних для втримання російської імперії економічних, а зокрема продовольчих ресурсів.

Саме через це затята, розтягнена на три роки війна советської Росії проти України, що чинила їй упертий, зокрема — селянський, стихійно-повстанський, опір, була з більшовицького боку справді «нищівна війна», в якій російські більшовики застосували такий «нешадний терор», яким колись Маркс і Енгельс погрожували слов'янським «контрреволюційним націям». І це вже було насправді застосуванням політики антиукраїнського геноциду. Пригадаймо муравйовський погром Києва, під час якого, як описує це навіть тодішній лідер територіяльно української філії російських більшовиків — Володимир Затонський: на вулицях Києва розстрілювали за одне сказане чи тільки написане в документі українське слово, хоч, наприклад, це було слово «Рада», що було просто перекладом милого більшовикам російського слова «Совет».¹⁴ Пригадаймо також жорстокість більшовицьких систематичних акцій збройного грабунку хлібних і взагалі продовольчих запасів України, про які й сам керівник цих більшовицьких акцій Олександр Шліхтер по свіжих їх слідах писав, що «кожен пуд відібраного тоді в українських селян зерна був окроплений кров'ю».¹⁵ І нарешті пригадаймо, що ця трирічна російсько-українська війна скінчилася спричиненим цим грабінництвом голодом на Україні 1921–22 років, який власне й доконав українське стихійно-національне селянське повстанство, бо голодом були паралізовані передусім саме найбільш хлібні і найбільш повстанські терени України: Катеринославщина, Запоріжжя, степовий південь України.

Звичайно, голод на Україні 1921–22 років був не спеціально організований більшовиками типу українського голокосту 1933 року, але цей голод більшовики політично використали для своєї повної перемоги над Україною. Саме для цієї мети вони посилили гостроту голодової трагедії і продовжили її тим, що перешкодили західнім (американській і нансенівській) допомогивим акціям своєчасно й повністю розгорнути допомогиві заходи в Україні, а спрямували їх до Росії, де на Поволжі через велику посуху в той час також був голод. Цей факт дуже добре задокументований у звітах керівників цих акцій, а зокрема в книзі про цей голод Гаролда Фішера.¹⁶

Після цього, як відомо, від 1923 до 1929 року для України був

14. В. Затонський, Національна проблема на Україні. Харків, 1926, стор. 38–39.

15. О. Шліхтер, Борьба за хлеб на Украине в 1919 году, «Літопис революції». Харків, 1928, ч. 2, стор. 135.

16. H. Fisher, The Famine in Soviet Russia. New York, Macmillan, 1927, pp. 248, 252, 261, 323.

короткий період передишки у формі НЕП-у й українізації — період вимушеного тимчасового відступу більшовиків у селянському й національному питанні, але, як це зформулював Ленін, — «відступу для наступу». І цей наступ почав відразу ж таки готувати сам Ленін. А що економічний фактор для більшовиків у цьому відступі для наступу був головний, то й головним об'єктом готованого Леніном наступу було відразу ж намічене селянство, як втілення так званої «дрібно-товарової приватно-власницької продукції», що за Марксом і Леніном є основним джерелом живлення буржуазно-капіталістичних відносин. Ідеологічно-політичний напрям цього наступу визначив Ленін ще в 1921-22 — передостанніх роках його життя. Отож уже першого й наступного року після запровадження НЕП-у він у своїх виступах говорив про це так (подаю це у формі зведення цитат із кількох виступів Леніна, що стосуються цього):

«Друга сила [з якою має справу „влада пролетаріату“ після перемоги над буржуазією] — це те, що стоїть між розвитком капіталу і пролетаріатом, що в нас становить собою переважну більшість населення — селянство. Головним чином це дрібні господарі і дрібне сільське господарство. На дев'ять десятих вони саме такі й іншими бути не можуть... Як тільки вона [ця сила] усунула панування поміщиків й стала переходити до власного господарювання на загальнонародній землі, вона скоро сама перетворилась на „хазяйчиків“ [дрібних землевласників]... Село за цей час вирівнялось. Зменшилась частка великих господарств і частка сільської голоти, а збільшилась середняцьких господарств. Наше село стало за цей час більше дрібнобуржуазним. Це — самостійна кляса, це та кляса, яка, після знищення, вигнання поміщиків і капіталістів залишається єдиною клясою, здатною протиставитися пролетаріатові... Все вчення Маркса показує, що як тільки дрібний господар стає власником засобів виробництва, то з обміну між ними обов'язково виростає капітал, а разом з ним суперечності між капіталом і працею.

«...Сила [вже поваленої] буржуазії полягає не лише в силі міжнародного капіталу... а також у силі звички, в силі дрібнотоварової продукції. На жаль, дрібнотоварової продукції залишилося ще дуже й дуже багато, а дрібна продукція породжує капіталізм постійно, щоденно, щогодинно, стихійно і в масовому масштабі...

«Знищення кляс означає не тільки повалення поміщиків і капіталістів, що ми зробили порівняно легко. Це означає також знищення дрібнотоварових продуцентів... Головна проблема революції тепер — це боротьба з цими клясами [дрібних продуцентів]... з цими, що залишилися ще, капіталістичними клясами... Ми мусимо тепер знайти практичну розв'язку для проблеми стосунків, які пролетаріат повинен установити з цими останніми капіталістичними клясами... вирішити, яку позицію має

зайняти пролетаріят при владі до останньої капіталістичної кляси, цієї твердої основи капіталізму, приватної власності — дрібного продуцента...

«Сила звички мільйонів і десятків мільйонів є найгрізнішою силою... Тисячу разів легше подолати централізовану велику буржуазію, ніж „подолати” мільйони й мільйони дрібних власників; однак своєю простою, щоденною, непомітною, невловимою й деморалізуючою діяльністю вони витворюють саме ті наслідки, які потрібні буржуазії та які реставрують буржуазію...

«Так довго, як ми живемо в країні дрібних селян, для капіталізму у нас є певніша база, ніж для комунізму. Це треба мати на увазі. Кожен, хто уважно спостерігав життя в селі, порівнюючи його з життям міста, знає, що ми ще не вирвали коріння капіталізму і не підірвали основного ґрунту й бази внутрішнього ворога. А цей ворог залежить від дрібнотоварової продукції і покладає на неї свої надії... Ми свідомі цього і ми доведемо справу до того, щоб нашу економіку переставити з дрібноселянської на великоіндустріальну базу».¹⁷

Тут звертає на себе увагу те, що Ленін говорить не про так звані «капіталістичні елементи села», тобто не про ту категорію селянства, яку більшовики охристили назвою «куркульство», а про селянство взагалі, як про «останню капіталістичну клясу дрібнотоварових продуцентів». А до цієї категорії він зараховує всіх тих, чия дрібна приватновласницька продукція пов'язана з ринковими формами товарообміну (у випадку селянства — з продажем лишків сільськогосподарської продукції). І при цьому характерне, що Ленін говорить про конечну потребу знищення не просто такого способу продукції, а дослівно про «знищення дрібнотоварового продуцента».

У цих напрямних вказівках Леніна висловлено якраз ту програму, яку всього лише сім років після цього (1922-29) взявся точно виконувати Сталін — у формі прискореної й примусової «суцільної колективізації» сільського господарства, а при цьому — так званої «ліквідації куркульства як кляси», що було першим драстичним актом ліквідації приватновласницького селянства як соціально-економічної категорії взагалі. А з цим неминуче була пов'язана й просто фізична ліквідація частини селянства. Бож, за висловом Енгельса (вже цитованим попередньо), «в історії нічого не досягається без насильства і невблаганної нещадности». До речі, Енгельс є автором спеціальної праці під назвою «Роль насильства в історії», що займає в марксистській теорії «наукового комунізму»

17. В. Ленин, Сочинения, изд. 4, (цит. вище), том 32, стор. 253, 460-61; том 31, стор. 7-8, 26-27, 483-484.

видатне місце. А Маркс, як відомо, викував крилату фразу: «наси́льство — повітуха історії».

Зрештою, Ленін розвинув теорію насильства у своїх тезах про «диктатуру пролетаріату» як сутність більшовицької «советської влади», формулюючи це в ряді своїх писань на цю тему ось так:

«Вчення про класову боротьбу, застосоване Марксом до питання про державу й про соціалістичну революцію, веде неминуче до визнання політичного панування пролетаріату, його диктатури, тобто — влади, не поділеної ні з ким і опертої безпосередньо на озброєну силу мас... Пролетаріатові конечно потрібна державна влада, централізована організація сили, організація насильства — і для придушення опору визискувачів і для керівництва величезною масою населення, селянством, дрібною буржуазією, півпролетарями...

«Диктатура означає необмежену, оперту на силу, а не закон, владу... Необмежена, позазаконна, оперта на силу в найпрямішому значенні слова, влада — це й є диктатура... Наукове поняття диктатури означає ніщо інше, як нічим не обмежену, ніякими законами, ніякими абсолютно правилами не зв'язану, безпосередньо на насильство оперту владу...

«Диктатуру пролетаріату здійснює організований у Совети пролетаріат, яким керує комуністична партія більшовиків...

«Коли нас ганяють за диктатуру однієї партії... ми кажемо: „Так, диктатура однієї партії! Ми на ній стоїмо і з цього ґрунту зійти не можемо"... Партія, так би мовити, вбирає в себе аванґард пролетаріату, і цей аванґард здійснює диктатуру пролетаріату.

«... Доведеться при диктатурі пролетаріату перевиховувати мільйони селян і дрібних „хазяйчиків“, сотні тисяч службовців, чиновників, буржуазних інтелігентів, — підкоряти їх усіх пролетарській державі й пролетарському керівництву, переборювати в них буржуазні звички й традиції; а також необхідно буде перевиховувати... в тривалій боротьбі, на ґрунті диктатури пролетаріату, і самих пролетарів, які своїх власних дрібнобуржуазних забобонів позбудуться не відразу... а тільки в довгій і впертій боротьбі з масовими дрібнобуржуазними впливами...

«Диктатура пролетаріату є найбільш безоглядна й найбільш нещадна війна нової класи проти могутнішого ворога... вперта боротьба, кривава і безкровна, насильницька й мирна, воєнна й господарська — проти сил і традицій старого суспільства».¹⁸

18. Там таки, том 25, стор. 376; том 29, стор. 496; том 31, 7-8, 27, 29, 95-96, 320, 324, 326; том 33, стор. 2.

Цілком відповідно до властивої суті ленінської теорії та настановчих указівок Леніна щодо національної політики. Сталін поєднав в одній пляновій акції виконання ленінських задумів щодо розв'язання селянського питання з одночасним розв'язанням і національного питання. Як головний, самим Леніном обраний ще до революції, партійний спеціаліст у справі тлумачення ленінського «вчення» в ділянці національно питання, Сталін ще за життя Леніна 1923 року сформулював пов'язаність у теорії й практиці советського «будівництва соціалізму» селянського й національного питання, висловивши це так:

«Що є суттю національного питання? Суттєвим у національному питанні з класової точки погляду є — встановити певні відносини, — я маю на увазі советські умовини, — встановити певні і правильні [з погляду советської влади] відносини між пролетаріатом попередньо панівної нації і селянством попередньо поневолених [нею] національностей».¹⁹

У цій формулі, в якій фактично мова йде саме про відносини між російською нацією та неросійськими національностями колишньої російської імперії в умовах советської влади у формулі так званої «диктатури пролетаріату», панівний пролетаріат персоніфікує саме російську панівну націю, а інші нації, названі в сталінській формулі, лише «національностями», ідентифікуються з селянством, підпорядкованим інтересам пролетаріату. У дальшій розробці цієї формули Сталін, уже по смерті Леніна, ще більш уточнив погляд на національне питання, як питання селянське, висловивши це так:

«Зрештою, селянське питання є базою і квінтесенцією національного питання... Звичайно, крім питань селянських, національне питання включає в себе ще питання національної культури, національної державности тощо. Але безумовним є те, що основою національного питання, його внутрішньою суттю, все таки є питання селянське. Цим саме і пояснюється, що селянство являє собою основну армію національного руху, що без селянської армії не буває і не може бути потужного національного руху. Це саме й мається на увазі, коли говориться, що національне питання, в суті речей, є питання селянське».²⁰

Доповнивши і поширивши таким чином ленінську формулу про вирішальну роль селянства в національних рухах поневолених

19. И. Сталин, Сочинения, Гос. изд-во полит. лит-ры, 1946-1951. том 5, стор. 239-240.

20. Там таки, том 7, стор. 71-72.

націй та в їхніх «буржуазно-демократичних революціях», Сталін зокрема наголосив саме підсоветський аспект й актуальність цього в підсоветських умовах. І відтак цілком по-ленінському поєднав він в одно «розв'язання» селянського й національного питання в процесі того заповідженого Леніном «наступу», здійснювати який довелося Сталінові. І це «розв'язання» він здійснив шляхом, так би мовити, «ліквідації» селянського і національного питань — шляхом ліквідації тих соціально-політичних сил, що були вирішальними в цих питаннях.

Клясичним, можна сказати, зразком такого способу розв'язання цих питань одночасно було те, як здійснено це на Україні перших тридцятих років. Цілком не випадково, що саме перед початком акції колективізації і «розкуркулювання» була акція так званої «ліквідації Спілки Визволення України», а насправді під цією вивіскою було здійснено ліквідацію основних потенційних сил можливого національного опору, який міг бути започаткований стихійним рухом українського опору селянства, що його могла очолити зміцнена в добу українізації українська, селянська походженням, національна інтелігенція. І не випадково за колективізацією і «ліквідацією куркульства як кляси» відразу ж послідувала ліквідація українізації, драстична зміна курсу національної політики, а з цим була пов'язана і ліквідація українських націонал-комуністів, що саме на базі попередньої, українізаційної національної політики служили антиукраїнським цілям російських більшовиків на Україні. І врешті, щоб закріпити нову, русифікаційну й росіянізаторську політику денационалізації чи, інакше кажучи — «деукраїнізації України», неймовірним тиском грабункових хлібо-заготівель, штучно створено на Україні голод, як методу закріплення перемоги над Україною — за зразком того, як голод допоміг більшовикам остаточно перемогти Україну в 1921-22 роках. Але цього разу голод був уже свідомо організований і, вживаючи слів Енгельса, з «невблаганною нещадністю» здійснений.

ВАТИКАН, ПОЛЬЩА Й УКРАЇНСЬКА КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА НАПЕРЕДОДНІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Богдан Будурович

Тема цієї статті широка, і вичерпне опрацювання її вимагало б використання таємних документів у ватиканських архівах, які покищо неприступні для дослідників, а також української та польської щоденної преси тієї доби, спогадів та наукової літератури, яка безпосередньо або посередньоторкається цього питання. Тому, обговорюючи цей незвичайно цікавий епізод недавнього минулого, обмежуся в основному одним з найважливіших джерел дипломатичної історії Польщі того періоду, саме записками чи радше щоденником Яна Шембека, державного підсекретаря в польському міністерстві закордонних справ від 1933 до 1939 року. Ці записки появилися спершу в скороченому французькому перекладі, а згодом були видані в чотирьох томах Польським Дослідним Осередком і Інститутом у Лондоні.¹ Цікаві вони не тільки тим, що віддзеркалюють настанову польських урядових кіл до українського питання взагалі, але й тим, що обговорюють чимало справ, які глибоко заторкували життя української спільноти в кордонах тодішньої польської держави. Однією з тих справ першорядної ваги була саме роля Української Католицької чи, вживаючи тодішньої термінології, Греко-Католицької Церкви.

Легальне становище Української Католицької Церкви в Польщі було унормоване конкордатом, укладеним між Апостольською Столицею та польською республікою 10 лютого 1925 року. Цей договір давав Католицькій Церкві в Польщі деякі конкретні права та повну автономію, але рівночасно зберігав за польським урядом право втручатися в деякі церковно-адміністративні справи, головне в питаннях призначення нових єпископів та творення нових дієцезій. Конкордат обмежував діяльність Греко-Католицької Церкви трьома галицькими єпархіями, але навіть тут польський

1. Jan Szembek, *Journal, 1933-1939*. Paris, Plon, 1952; *Diariusz i teki Jana Szembeka*, 4 томи. London, Polish Research Centre and the Polish Institute, 1964-1972. У дальших посиланнях: Шембек, том і стор.

уряд намагався порушити церковну єдність при допомозі т. зв. Лемківської апостольської адміністрації, яка була створена декретом Конгрегації для Східніх Церков 10 лютого 1934 року й охоплювала 9 деканатів з близько 130 000 вірних, виділених з Перемиської єпархії. Згодом Ватикан виступив з пляном перетворення цієї адміністрації на звичайну єпархію, щоб, як зазначив апостольський нунцій Феліпе Кортезі у своїй розмові з Шембеком 24 жовтня 1938 року, — «унезалежнити тамошнє духовенство від українських впливів».²

Згідно з конкордатом, уняти поза межами Галицької митрополії мали бути підпорядковані спершу місцевим єпископам латинського обряду, тому постали поважні труднощі, коли Ватикан почав у 1920-их роках підтримувати т. зв. візантійсько-слов'янський обряд, про який не було жадної згадки в конкордаті. 1931 року парохії цього обряду врешті об'єднано під проводом новипризначеного апостольського візитатора, єпископа Миколи Чарнецького, але й це не поправило ситуації, бо новий обряд поширювався дуже повільно і на основі даних з 1 січня 1938 року нараховував тільки 43 парохії з 16 644 вірними і 51 священником, з яких 22 подало свою національність як українську; крім того, в папській східній семінарії в Дубному відвідувало богословські студії 29 кандидатів. При тому польська адміністрація і польський уряд взагалі ставилися до вірних і священників цього обряду з неприхованою ворожістю та постійно поборювали його. Так, наприклад, нунцій Кортезі у розмові з Шебетом 27 жовтня 1938 року просив його, щоб влада не перешкоджала поширенню візантійсько-слов'янського обряду, щоб вірні мали запевнене вільне користування своїми церквами й каплицями та не були наражені на постійні репресії і шантаж з боку польських адміністративних органів.³ Шембек, який одверто заявив нунцієві, що унія була нещастям для Польщі, рішуче відкинув пропозицію Апостольської Столиці створити єпархію візантійсько-слов'янського обряду з осідком у Ковелі, яка охоплювала б всі окраїнні території Польщі, крім Галицької митрополії. Рівночасно, однак, польський уряд намагався розбудувати латинську церковну ієрархію на терені Східньої Галичини шляхом поділу латинської Львівської архієпархії і створення з її південно-східньої частини нової єпархії з осідком у Станіславові та призначення єпископа-помічника Львівської архієпархії зі сталим осідком у Тернополі.⁴

2. Шембек, т. IV, стор. 327.

3. Шембек, т. IV, стор. 330.

4. Там таки, стор. 327, 492, 562-563, 598-599, 613. Див. також «Діло», 3 лютого 1939.

Ватикан поставився прихильно до цих клопотань, і тільки вибух другої світової війни не дозволив здійснити ці плани.

Очевидно, що всі ці питання заторкували посередньо інтереси Української Католицької Церкви, яка на той час і без того стояла на шляху прямої конфронтації з польським урядом. Ця невпинна боротьба, яка відбувалася на різних фронтах і набирала різnorodних форм, була спричинена в першу чергу тим незаперечним фактом, що Греко-Католицька Церква була наймогутнішою твердинею українства на терені польської держави. Користуючися деякими спеціальними правами, гарантованими конкордатом, та являючи собою не абияку силу,⁵ Церква могла успішно протиставитися всяким ворожим заходам без огляду на розбіжності в політичній тактиці між поодинокими єпископами.⁶

Цей стан постійного напруження між польськими урядовими колами й Українською Католицькою Церквою довів врешті на початку 1938 року до одвертого зудару при нагоді йорданських святкувань у Львові. Звичайно йорданське водосвяття для греко-католицьких вояків львівського гарнізону відбувалося окремо, але цим разом військова влада виявила бажання взяти офіційну участь у загальному святкуванні Йордану на львівському ринку. Митрополита консисторія не погодилася на участь війська у цій відправі, мотивуючи свою відмову загостреними польсько-українськими відносинами у Львові та можливістю якоїсь безвідповідальної провокації.⁷ Це рішення консисторії дало привід послові Броніславові Войцеховському, який репрезентував Стрийську округу, виступити на засіданні бюджетової комісії сойму 3 лютого 1938 року з гострою персональною атакою проти митрополита Андрія Шептицького. Войцеховський заявив, що своєю забороною

5. Згідно з офіційними даними, Греко-Католицька Церква в Польщі нараховувала в 1938-39 роках 3587 000 вірних у 2491 парохіях з 3660 церквами і 2284 священниками; див. *Ukraine: A Concise Encyclopaedia*, ed. by V. Kubijovyc, т. II. Торонто, University of Toronto Press, 1971, стор. 193.

6. Ці розбіжності (деякі з них ускладнені розходженнями персонального характеру) можна в основному пояснити різницею поглядів між членами ієрархії на ролію Греко-Католицької Церкви в Польщі. Тоді як митрополит Шептицький і його співробітники відстоювали активну ролію Церкви і священства в різних ділянках українського організованого життя, станиславівський єпископ Григорій Хомишин наполягав на чіткому відмежуванні духовенства своєї єпархії від існуючих політичних, суспільних і культурних організацій та підтримував творення осібних угруповань (Українська Християнська організація, читальні «Скала» тощо) під покровом і контролем Церкви (див. В чію користь? Заборона духовенству станиславівської єпархії належати до світських установ на основі вибору членами, «Діло», 6 листопада 1937).

7. Атаки на св. Юр, «Діло», 5 лютого 1938.

польському війську взяти участь в одному з найбільших релігійних торжеств Греко-Католицької Церкви митрополит зломив присягу на вірність Польщі та що він «використовує всі приписи конкордату проти Польщі» і «переступає засади конкордату, щоб реалізувати протипольську політику».⁸ Святоюрська гора — це, за словами Войцеховського, протипольська кузня, де ведеться підготовка до боротьби з польською державою. Митрополит Шептицький цілковито українизував Греко-Католицьку Церкву, зробив її зняряддям шовіністичного відламу українців, винищив українські та староруські елементи, які ставилися лояльно до Польщі, а натомість виховав собі кадри духовенства, що складаються виключно з протипольських елементів, у тому числі багато колишніх старшин Української Галицької Армії. Головною причиною цього лиха є приписи конкордату 1925 року, який дозволив греко-католицькій ієрархії вільно диспонувати церковним майном, тому польський уряд мусить звернутися до Ватикану з вимогою змінити ці постанови.⁹

Промова посла Войцеховського викликала негайну реакцію з боку Української парламентської репрезентації, від імені якої посол Володимир Целевич запротестував проти образ на адресу митрополита, стверджуючи при цьому, що весь фактичний матеріал у промові Войцеховського є або зовсім неправдивий, або злобно перекручений. «Я думаю, — заявив Целевич, — що виступ посла Войцеховського має глибокий політичний зміст... (Він прагне) до того, щоб змінити постанови конкордату дотично Греко-Католицької Церкви й віддати її в залежність світської влади».¹⁰ Рівночасно українське населення Галичини заманіфестувало свою пошану і довір'я до митрополита Шептицького масовою участю в богослуженнях. 6 лютого, після архиєрейської літургії у святоюрському храмі, яку відправив єпископ Никита Будка при участі численного духовенства, митрополит Шептицький прийняв представників українського громадянства на збірній авдієнції, заявляючи, що він вважає виступ Войцеховського за велике й рідке відзначення, бо «не може бути кращої та вищої чести і слави, як... приймати на себе удари, призначені для цілого народу». «І тому мені здається, — продовжував митрополит, — що ви... не прийшли висловити мені своє співчуття з приводу виступу п. Войцеховського, лише GRATULACIJE. Може, цей виступ і в дечому іншому віддав нам деяку прислугу, бо під такими ударами стається характер нації та виробляється загальна між нами солідарність».¹¹

8. Історичний документ напасти на митрополита, «Діло», 6 лютого 1938.

9. Там таки.

10. Там таки.

11. Маніфестація вірності церкві та митрополитові, «Діло», 8 лютого 1938.

Справа Войцеховського мала ще інші, позакулісові наслідки. 9 квітня 1938 року віцeminістер Шембек запросив до себе нунція Кортезі та повідомив його на основі інформацій, одержаних польським урядом, що митрополит Шептицький має намір звернутися чи навіть уже звернувся до Апостольської Столиці з проханням номінувати нового єпископа-помічника для Львівської єпархії з правом наслідства і що кандидатом митрополита є ректор Львівської духовної семінарії о. Йосиф Сліпий. Польський уряд не хоче допустити до того, щоб Апостольська Столиця сприймала позитивно цю номінацію, бо в такому випадку президент Польщі був би змушений на основі XI статті конкордату не погодитися на кандидатуру о. Сліпого, яка викликає поважні застереження політичного характеру, тому що о. Сліпий утримує тісний контакт з ОУН і своєю політичною діяльністю впливає дуже негативно на польсько-українські відносини. У своїй відповіді нунцій підкреслив, що не має ніяких офіційних чи навіть приватних інформацій про цю справу, зазначаючи при цьому, що о. Сліпий є ректором не семінарії, а академії, яку Апостольська Столиця ще досі не визнала.¹² Ця розмова Шембека з нунцієм вказує на те, що польські урядові кола, неспроможні вдарити по самому митрополитові, намагалися вирішити справу його наслідства згідно зі своїми інтересами. Зрештою, і сам нунцій Кортезі заспокоював Шембека, що, мовляв, небажані відносини, які тепер панують у Східній Галичині, можна буде направити, обсаджуючи єпископські престоли відповідними людьми, лояльними до польської держави. Такі люди без сумніву існують і він їх відшукає.¹³

Черговою справою, яка заторкувала інтереси Української Католицької Церкви в Польщі та вплив якої позначився на польсько-українських взаємовідносинах у цілому, була ратифікація договору з Апостольською Столицею, укладеного у Варшаві 20 червня 1938 року про будинки і ґрунти, що належали колись уніятській Церкві, але були конфісковані царським урядом на користь російської православної Церкви. Велика частина цього церковного майна була захоплена за перших років існування відновленої Польщі римо-католиками в рамках т. зв. ревіндикаційної акції, при чому чимало церковних будинків зруйновано або перетворено на костьоли, а ґрунти розпарцельовано між польськими колоністами. У 1938 році прийшло до посилення цієї акції, в першу чергу на Холмщині й Підляшші, при чому польська адміністрація замкнула, опечатала, зруйнувала або спалила 115 православних церков і молитовних домів. Ці дії були тільки першою

12. Шембек, т. IV, стор. 122-123.

13. Там таки, стор. 281.

фазою широко закроєного проекту, який мав на меті забезпечити за польською державою і римо-католицькою Церквою в Польщі право власності на землі колишніх уніятських церков.

Проти проекту договору, на основі якого Апостольська Столиця зрікалася всіх прав на т. зв. поуніятські землі, а польський уряд передавав у користування римо-католицької Церкви 12 000 гектарів землі та зобов'язувався виплатити латинському єпископатові 3,5 млн злотих, виступив 1 липня 1938 року на форумі соймової комісії закордонних справ віцемаршал сойму, посол Василь Мудрий, підкреслюючи, що ані польська держава, ані римо-католицька Церква не можуть бути спадкоємцем майна колишньої уніятської Церкви, ним може бути тільки Греко-Католицька Церква. Як зазначив щоденник «Діло» у передовій статті, «найцікавіше, що справжній власник тих земель — а ним є без сумніву український народ і та уніятська церковна організація, яку він творить, не бере участі в акті договору. Сторони, що договороються між собою, наче не знають, хто є цим дійсним та правним власником колишніх уніятських, нині православних церковних земель. Тому легко дійшло у них до порозуміння». Не обійшлося й без гірких зауваг на адресу Ватикану, який, за словами «Діла», відіграв «ролю спілняка, завдяки якому ціла справа виглядає так, начебто все було в порядку і нікому не сталась ніяка кривда... Завдяки договору з Римом витворилась омана легалізації того стану, що постав був при допомозі доконаних фактів. І за цю саме прислугу, а не за право власності Ватикан казав собі заплатити».¹⁴

6 липня 1938 року справа ратифікації договору була обговорювана на пленумі сойму в присутності прем'єра Складковського, міністра закордонних справ Бека та ряду інших представників польського уряду, при чому виступило кілька українських послів, між ними протоієрей Мартин Волков та Степан Скрипник (теперішній митрополит Мстислав). Головну промову від імени Української парламентарної репрезентації виголосив Степан Баран, складаючи таку знаменну декларацію: «Вважаємо, що законопроект, який тепер є предметом дебат, звернений проти православної Церкви та проти інтересів українського народу. І тому ми, українські послы зі Східньої Галичини, греко-католики, що шануємо авторитет Ватикану, папи і його делегатів, — будемо голосувати проти того закону, в обороні близької нам православної Церкви та в інтересі українського народу, в ім'я його історичних і теперішніх прав».¹⁵ Подібну заяву зложив на форумі сенату 14 липня

14. Останній акт. Договір між Польщею та Ватиканом у справі поуніятських церковних земель, «Діло», 9 липня 1938.

15. Удар у Православну Церкву и український нарід, «Діло», 10 липня 1938.

сенатор Остап Луцький. Таким робом, як коментувало «Діло», репрезентанти української греко-католицького та православного населення Галичини, Волині, Холмщини й Підляшшя заманіфестували... свою українську національну єдність та спільноту в обороні спільних національно-церковних позицій»,¹⁶ тому нічого дивного, що ця солідарність викликала негайну реакцію з боку польських урядових кіл. Як Шембек зазначив у щоденнику 8 липня 1938 року, «міністер (Бек) повідомив мене, що під час соймової дискусії... в справі поуніятських земель українці дуже виразно поперли православних, говорячи при тому постійно про Греко-Католицьку Церкву. Міністер має замір довести це до відома нунція».¹⁷

Заки дійшло до цієї інтервенції, сталася інша подія, яка привернула до себе загальну увагу. На основі фактичного матеріалу, зібраного українською парламентарною репрезентацією, митрополит Шептицький написав своє історичне пастирське послання в справі Холмщини, з датою 2 серпня 1938 року, яке було оголошене в «Ділі» з 23 серпня і, хоч сконфісковане польською цензурою, розійшлося масово по всіх західньоукраїнських землях. Як писав митрополит, «потрясаючі події останніх місяців на Холмщині змушують мене прилюдно стати в обороні переслідуваних братів, нез'єднаних православних християн Волині, Холмщини, Підляшшя і Полісся, та завізвати вас до молитви за них і до діл покути, щоб виеднати з неба Боже милосердя. Коло сто церков розібрано і розвалено. Многі замкнено. Деякі спалено рукою незнаних злочинців... Православна Церква покрита жалобою... Ціле православне населення Польщі затривожене. Населення Холмщини зранене у найсвятіших і найблагородніших почуваннях... А те все сталося в хвилині, коли уряд предкладав до ратифікації уклад в справі поунійних дібр, заключений між Апостольською Столицею та польською державою. Тим хронологічним збігом обставин ініціатори й організатори діла знищення скидають на Апостольський Престіл одіюм того, що сталося. Події на Холмщині... представляють Вселенську Церкву ворожою і небезпечною для православного народу. В очах кількамільонового населення Польщі Апостольська Столиця представлена співвинною діла знищення. Отвирається нову пропасть між Східньою і Вселенською Церквою. Кому ж приписувати ті матеріяльні й моральні руїни? Хто ж посміву католицькій державі на очах представника Апостольського Престолу — Нунція, на очах многочисленних католицьких єпископів завдати Вселенській Церкві такий страшний удар?.. Це могло статися тільки за інспірацією укритих ворогів Вселенської

16. Там таки, 9 липня 1938.

17. Шембек, т. IV. стор. 212.

Церкви та Християнства... Той удар нанесли неповинним православним так зручно, що рівночасно вдарили і Вселенську Церкву, але тим і зрадилися, показали, чим вони є в дійсності: це вороги Вселенської Церкви, вороги Християнства. Ми болюче мусимо відчувати всі терпіння наших братів, а антихристиянські поступки мусимо нап'ятувати... Мусимо запротестувати проти намагання кинути понуру тінь підозріння, що боротьбу з Православною Церквою апробує Апостольська Столиця. Мусимо також запротестувати проти того, щоб холмські події та політичну боротьбу з Українським Народом оправдувати інтересами Католицької Церкви.»

Восени 1938 року, під впливом подій на Карпатській Україні, посилюється напруження між українським і польським населенням на терені Східньої Галичини, доходить до розгрому цілого ряду українських інституцій у Львові польською вулицею, а протипольські виступи українського підпілля викликають гостру реакцію польських адміністративних та військових кіл. 20 листопада «Діло» та інші українські щоденники опублікували заяву, підписану найвизначнішими духовними і світськими провідниками галицьких українців на чолі з митрополитом Шептицьким, яка висловила «урочистий протест» проти масових репресій та проти засади збірної відповідальності, практикованої польською владою. Це небезпечне завогнення ситуації було без сумніву найважливішою причиною подорожі нунція Кортезі в середині грудня 1938 року до Львова, Станиславова і Перемишля та відвідин ним тамошніх греко-католицьких і римо-католицьких єпископів. Під час перебування у Львові, нунцій оголосив своє «Слово», яке появилось у тамошній українській і польській пресі. Нунцій підкреслював, що «Святіший Отець з великою тривогою дивиться на... поділи, антагонізми та борні, до яких втягнені сини цієї землі, що вже спричинили стільки лиха і загрожують ще більшими», та закликав вірних обох католицьких віровизнань шукати розв'язки всіх проблем «зброєю світла, любови і справедливости».¹⁸ Особливо позитивний відгук викликала поява нунція в катедрі св. Юра саме в день іменин митрополита Шептицького і відвідини ним Богословської академії, ректор якої о. Йосип Сліпий привітав його латинською мовою, пригадуючи, що з мурів тієї семінарії, а потім академії вийшло 8 тисяч священників і понад 50 митрополитів, архієпископів і єпископів, числа, які вказують на її великий вклад у скарбницю Вселенської Церкви. Візита архієпископа Кортезі в Галицькій митрополії, а особливо низка розмов, які він відбув з українськими владиками, дала йому змогу безпосередньо ознайо-

18. «Діло», 16 грудня 1938.

митися з різними проблемами, про які він був досі інформований тільки посередньо, і то колами неприхильно, а то й вороже наставленими до Української Католицької Церкви та до української справи взагалі. У висліді цього наступила виразна зміна в його наставленні до питання українсько-польських взаємовідносин, як це видно з його рзмови з Шембеком 12 січня 1939 року.¹⁹

Відвідини нунція знайшли широкий відгомін у тогочасній українській пресі, яка вважала їх небуденною подією, тим більше, що відбувалися вони, як писало «Діло» 17.12.1938, «саме в хвилині, коли нитки європейської політики збіглися на українських землях». І далі там само, у статті «Відвідини Апостольського Нунція і його „Слово“»: «... безперечно, є багато неполаднаних справ Української Католицької Церкви, які Рим розв'язує з перспективи століть, а не з рації вимог хвилевої кон'юнктури. До них належить, наприклад, роля Греко-Католицької Церкви у приєднанні православної Церкви до Риму. Або така справа, як потреба створення одної надбудови, гр.-кат. Патріярхату, для ідейного й організаційного поєднання поодиноких осередків Греко-Католицької Церкви. Такий Патріярхат міг би тоді впливати на всі українські церковні організації, розкинені на двох континентах і в дев'ятох державах... Та навіть на території нашої Церкви є справи, яких не можемо вважати остаточно розв'язаними... Маємо на думці справу Лемківської Адміністрації і поширення Унії в т. зв. північно-східніх воєвідствах».

Тим часом наступили важливі зміни у проводі католицької Церкви. Понтифікат папи Пія XI, який очолював Вселенську Церкву від 1922 року, добігав до кінця. В останні дні свого життя папа, який, до речі, визнавався у польських справах як колишній нунцій у Варшаві від 1919 до 1921 року, підписав ратифікаційний документ договору про поуніятські землі, як про це згадав нунцій Кортезі Шембекові кілька днів після смерти папи, яка наступила 10 лютого 1939 року.²⁰ Цікаво, що саме цей момент зміни на папському престолі Шембек використав, щоб порушити ще інше питання, яке хвилювало польський уряд, а саме: справу Богословської Академії у Львові. Він занепокоений чутками про плян повільної перебудови цієї інституції на український університет, включно з юридичним і медичним факультетами, але нунцій вважав ці побоювання за безпідставні і заявив, що Львівська греко-католицька єпархія має право утримувати тільки семінарію, в якій викладання мусить бути тісно пов'язане з богословієм і душпастирством.²¹

Рівночасно в міністерстві закордонних справ запало рішення

19. Шембек, т. IV., стор. 470.

20. Шембек, т. IV., стор. 494.

21. Там таки, стор. 494-495.

вислати Шембека до Риму на похорон папи й у зв'язку з цією місією він одержав особливі доручення і директиви від міністра Бека. На думку Бека, Ватикан у своїй політиці щодо православної Церкви (до речі, Бек вживає постійно зневажливого «схизма») стосував ще від 16 століття політику, яка ослаблювала польську державу та хаотизувала життя католицької Церкви в Польщі. Ці методи церковної політики можуть навіть спонукати уніятів до переходу на православ'я, і тому Бек доручав Шембекові при еventуальній зустрічі в Римі з о. Ледуховським, генералом чину Єзуїтів, звернути увагу на знаменний факт, що греко-католики солідаризувалися в соймі зі «схизматиками» в справі договору про поуніятські землі.²² Перед виїздом до Риму Шембек відбув також нараду з Генриком Дунін-Борковським, керівником відділу віровизнань у міністерстві віровизнань і освіти, який був зацікавлений причинами довгої проволочки у справі ратифікації договору про поуніятські землі і радий був дізнатися, чи її викликали інтриги уніятів, чи, може, побоювання Ватикану перед реакцією з боку православного світу. Інші справи, які цікавили його міністерство, — це недавні відвідини нунція у Львові і справа візантійсько-слов'янського обряду. Борковський навіть звертався до Шембека з особливим проханням поговорити у Ватикані на цю тему, зазначаючи, що, мовляв, за останніх п'ятнадцять літ понад чверть мільйона православних у Польщі прийняло латинський обряд, але, не зважаючи на це, ватиканська політика перешкоджає латинізувати православних. Врешті, Борковський і Шембек обговорювали справу виїзду до Польщі архієпископа Квебеку і примаса Канади, кардинала Вільнефа (Villeneuve), та ствердили, що з уваги на можливість «зайвих контактів» з митрополитом Шептицьким було б бажане не допустити до цих відвідин.

Після приїзду до Риму Шембек мав розмову з радником польської амбасадри при Ватикані Яніковським, який інформував його, що найбільші труднощі в справі ратифікації чинив префект конгрегації для справ Східної Церкви кардинал Тіссеран. Того ж самого дня (17 лютого) Шембек відбув дві інші важливі розмови. Перша з них — це довгождана зустріч з о. Ледуховським, під час якої Шембек підкреслював, згідно з дорученням Бека, «знаменний і характеристичний факт», що під час соймових дебатів у справі договору про поуніятські землі, уніятські послы підтримували позицію православних (в оригіналі: схизматичських) послів, що, на думку Шембека, є «дуже поважним симптомом». О. Ледуховський стверджує, що тільки смерть папи не допустила до обміну

22. Там таки, стор. 495-496.

ратифікаційними документами, і згадує про інтриги в цій справі, маючи на увазі головне негативну позицію кардинала Тіссерана. У дальшому ході розмови Шембек і о. Ледуховський обговорювали питання візантійсько-слов'янського обряду, стверджуючи, що в цій справі зроблено чимало помилок, головне через хибне наставлення і концепції єпископа д'Ербіні і кардинала Тіссерана. У цілому о. Ледуховський вважав, що нового папу треба буде дуже докладно поінформувати про ці проблеми. При цій нагоді Шембек порушив питання Богословської Академії у Львові, звертаючи увагу о. Ледуховського на «теперішній стан цієї справи і konieczність уважного слідкування за нею» (Шембек, стор. 499-500).

Друга не менш важлива зустріч Шембека у Ватикані — це його розмова з державним секретарем, кардиналом Евджено Пачеллі, в якій Шембек сумлінно виконав усі інструкції, одержані від Бека, зазначаючи, що засадничо Польща не має ніяких застережень проти об'єднання Церков, але вважає, що методи, стосовані протягом чотирьох століть, підривають католицизм у Польщі, не доводячи при цьому ні до яких позитивних наслідків. Унія, заведена Польщею три століття тому, впроваджувала поволі цілу низку латинських елементів до східної Церкви, що було раціональним і здоровим явищем. На жаль, сьогодні уніятська Церква в своїй літургії й обрядах стає щораз то більше подібною до православної Церкви. Дійшло до того, що коли в соймі обговорювано питання поуніятських земель, уніятські послі підтримали схизматиків. Поминаючи чисто догматичні моменти, різниці між східним обрядом та православ'єм чимраз більше затираються, а це полегшує перехід уніятів на схизму, на що було багато доказів протягом останнього півтора століття. На думку Шембека, Рим ставиться до цих проблем чисто абстрактно і теоретично та не має потрібного знання реальних відносин, яке мають польські урядові кола і польські єпископи. В дальшому ході розмови Шембек знову торкнувся справи Богословської Академії у Львові, підкреслюючи, що українці прагнуть перетворити її на університет, і це могло б викликати «політичні небезпеки і наслідки». (Шембек, стор. 501—502).

Після повернення до Варшави Шембек склав докладний звіт зі свого перебування в Римі Бекові, міністрові віровизнань і освіти Свентославському, шефові генерального штабу генералові Стахевичеві, а згодом і самому президентові Польщі Мосціцькому, особливо зупиняючись на своїй розмові з кардиналом Пачеллі. На початку березня Шембек знову виїхав до Риму — цим разом як офіційний представник уряду — на коронацію нового папи і 11 березня знову був на авдієнції в колишнього кардинала Пачеллі, який прийняв його у новій ролі — як папа Пій XII. Це в основному чемностева візита, але й тепер Шембек зазначає, що привіз зі собою

повноваження для обміну ратифікаційних документів про поуніятські землі (Шембек, стор. 517). Врешті, 16 березня цей обмін відбувся на авдієнції у нового державного секретаря, кардинала Люїджі Маліоне, який зазначив при цьому, що Ватикан «здивований і занепокоєний останніми подіями» (Шембек, стор. 519). Ці події, очевидно, — окупація Чехії й Моравії і встановлення протекторату німецького Райху над цими областями. Шембек теж явно занепокоєний цим новим ударом, який сколихнув аж до самих основ хитку будівлю післяверсальської Європи. Договір з Ватиканом став легально правосильним, але в той самий час саме існування польської держави опинилося під смертельною загрозою.

Березневі події 1939 року знайшли відгук не тільки у Ватикані, але й на Святоюрській горі, і вже 25 березня Шембек прийняв у себе нового незвичайного гостя — ректора тієї Академії, проти якої намагався мобілізувати ватиканські кола, — о. Йосифа Сліпого. Як Шембек зазначає в щоденнику, його гість заявив, що приходить з куртуазійною візитою, приносячи поздоровлення від митрополита Шептицького і, пише Шембек, — «ми говорили довгий час про цього останнього, при чому я згадав про ряд подробиць з моїх давніх контактів з митрополитом». Після цього дійшло до обговорення становища в Східній Галичині, при чому о. Сліпий підкреслив, що польська адміністрація веде там незвичайно гостру політику, у висліді якої відбуваються численні арешти. Ці дії він вважає зайвими, бо вони тільки загострюють ситуацію. Висловлюючи розчарування подіями на Карпатській Україні, яка була окупована угорськими військами, о. Сліпий ствердив, що весь український народ сьогодні дуже рішуче протривить Гітлерові та його політиці (Шембек, стор. 531). Цікаво, що Шембек ще того самого дня звітував міністрові Бекові про цю незвичайну зустріч, висловлюючи свій здогад, що о. Сліпий мав у Варшаві місію визондувати настрої та вивідати, чи не було б можливим розпочати польсько-українські розмови «на внутрішній платформі», при чому Бек зазначив, що він не має ніяких засадничих застережень проти нормалізації в тому напрямі (там само, стор. 536).

Варшавські контакти та розмови о. Сліпого не злагіднили польської політики на західньоукраїнських землях. 17 квітня Шембек прийняв нунція Кортезі, який теж зупинився на питанні гострого курсу, що останніми часами запанував супроти українського населення Східньої Галичини, і підкреслив, що відгуки цієї акції без сумніву дійдуть до Ватикану і можуть створити деякі труднощі. Він особливо був занепокоєний листом, одержаним від станиславівського єпископа Григорія Хомишина, який завжди відзначався лояльним ставленням до польської держави, а тепер нарікає на поведінку польської адміністрації супроти українського

населення (там само, стор. 563). Згодом нунцій одержав і від перемиського владики Йосафата Коциловського скаргу на адміністрацію, яка видала багатьох священників з їхніх парохій без подання єпископові причин цієї драконівської акції, що є явним порушенням конкордату.²³ Зрештою, ці акції не спрямовані тільки проти вірних і духовенства греко-католицького віровизнання, бо в той самий час на Холмщині місцева адміністрація і військо розпочали кампанію примусового навертання православних на католицизм, яка набрала посмаку скандалу й викликала обурення навіть в урядових колах.

30 травня Шембек обговорював з нунцієм меморіал у справі протидержавної діяльності греко-католицького духовенства, який польська амбасада при Ватикані вручила тамошньому державному секретаріатові. Насамперед меморіал закидає, що греко-католицькі священники не виконують обов'язку молитися за успіх польської держави і президента Польщі, як це передбачено в VIII статті конкордату, далі йде мова про нібито фальшування священниками прізвищ вірних в актах цивільного стану²⁴ і нарешті обвинувачення духовенства у протидержавних виступах і діях. Нунцій вміло спростовує всі ці закиди і зі свого боку нарікає на примусове переписування греко-католиків на латинське віровизнання, звертаючи увагу Шембека на те, що ця процедура зовсім нелегальна, бо видання дозволу на зміну обряду належить до виключної компетенції Апостольської Столиці.

Ця розмова Шембека з нунцієм Кортезі за три місяці перед вибухом другої світової війни — остання позиція в його щоденнику, що торкається справ Української Католицької Церкви на терені польської держави. Польща незабаром завалилася під ударами ворожих армій та тимчасово зникла з карти Європи, а Українська Католицька Церква вступила на довгий і тернистий шлях мучеництва, яким йде і по сьогоднішній день. Дивлячися на події минулого з перспективи понад чотирьох десятиліть, бачимо, що

23. Там таки, стор. 599. Особливого розголосу набрала справа о. Бадана, пароха села Завадки Турчанського деканату, який був виселений зі своєї парохії на три роки за його буцімто нельояльне ставлення до польської держави; на його оборону нунцій кількакратно звертався до Шембека (там таки, стор. 599, 610, 613; також «Діло», 23 серпня 1939).

24. Судові процеси проти греко-католицьких священників за «українізацію прізвищ» у метриках були буденним явищем і набрали масового характеру в останніх роках перед вибухом другої світової війни (див. Масові процеси проти українських священників, «Діло», 22 грудня 1937; Лев Ганкевич, Українські прізвища в метриках і карне право; там таки, 17 серпня 1938; Кость Левицький, «Новаковський» та «Новаковські»; там таки, 3 березня 1939).

політика варшавського уряду, розрахована на скріплення польського елемента і польського стану посідання на західно-українських землях закінчилася повною катастрофою та насправді досягла чогось протилежного. А все ж треба визнати, що організований наступ польського уряду й адміністрації на Українську Католицьку Церкву був зрозумілим і навіть закономірним явищем з уваги на виняткову позицію в житті її вірних. Як писало «Діло» у передовій з 25 березня 1938 року, «Греко-Католицька Церква — це для українського національного організму у Східній Галичині щось більше, як хребет. Це його нерв життя, само життя». Тому вона й мусіла, за словами митрополита Шептицького, «прийняти на себе удари, призначені для цілого народу» («Діло», 8 лютого 1938).

МОЇ ПРИЯТЕЛІ, СПІВРОБІТНИКИ, КОЛЕГІ

Володимир Кубійович

Старші люди, зокрема самотні, часто радо згадують давні добрі (бо молоді) роки свого життя. Пригадують різні події й осіб, місцевості, в яких доводилося жити; «бачать» обличчя близьких навіть у різних фазах їхнього життя. Так і в мене. А мені минуло вісімдесят три. Тож виникла в мене думка, чи не було б цікаво кинути на папір силюети декого з близьких мені в минулому. Я був підбадьорений тим, що одержав пропозицію надрукувати ці мої силюети в «Сучасності».

На написання силюетів мало вплив і те, що я їх почав писати на кнайпівському курорті в Бад Верісгофені, і то з двох причин: до лікування належить щодня кілька годин ходити — вимріяна ситуація «розмовляти» з «власниками» силюетів; і друге: Бад Верісгофен положений на віддалі ледве 15 км від сіл на Кавфбойренщині (Авфкірх та інші), в яких за 1945-47 років жила добра сотня українських утікачів; серед них кілька тих, про кого мова в цих нарисах. Тепер я відвідав ці села і пригадав собі прогулянки і розмови з моїми друзями, і під час моїх самотніх прогулянок тепер я знову ходив і розмовляв з ними. Після повороту кидав розмови на папір. У Сарселі вони дістали остаточне оформлення.

На підставі яких мотивів зроблено вибір? З якихось ста чи більше осіб, що з ними траплялося мені співпрацювати, обрав я кількох мені найближчих. Роблю я за таким критерієм: пишу лише про тих, хто відійшов у вічність, бо писати про тих, що ще топчуть ряст, якось незручно. Інколи пишу й про осіб, які не відігравали більшої ролі в українському науковому чи громадському житті, але з ними в'язали мене особисті приятельські відносини.

Є й групові портрети: українські професори в Кракові та українські географи в Галичині. Я думав, чи не дати б збірний портрет діячів Українського Наукового Інституту в Берліні, Українського Вільного Університету (за 1940-50-их років) та Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові 1930-их років. Не пишу про себе, може, вдасться це в «Мені 85», як Бог жити дозволить.

Інколи надить мене думка написати про батьків (про них є згадка в «Мені 70»), про моїх трьох жінок. І ще про кількох моїх котиків. Але не виходить мені з часом, а про любих тваринок не знаю, як писати.

Повторююся: якщо сили дозволять, хотів би зробити нове видання цих портретів, і вони увійшли б до другого, поширеного видання «Мені 70», але вже під назвою — «Мені 85».

Українські професори у Краківському університеті

У 1920-30-их роках було нас, українців, у Краківському університеті п'ятеро: Іван Зілинський, Богдан Лепкий, Юрій Панейко, Степан Томашівський і я (у Гірничій академії мав катедру металургії відомий учений проф. Іван Фещенко-Чопівський). Два перші з названих мали катедри: перший — української мови, другий — української літератури. А до створення цих кафедр дійшло так. Коли доля Галичини не була ще дефінітивно вирішена, Польща законом 1922 року зобов'язалася найпізніше до кінця 1924 року заснувати український державний університет. Про це багато писалося, а ще більше говорилося. Осідком університету мав бути, за різними припущеннями, — Львів (або хоча б його передмістя), Станиславів, Краків (всезнайки твердили, що він буде приміщений у великому будинку Каси щадничої). З великої хмари малий дощ. Після остаточного рішення Ради амбасадорів віддати Галичину Польщі справи українського університету перестали бути актуальними. Натомість 1924 року засновано в Кракові при університеті Слов'янську студію (її очолював польський мовознавець К. Нітш) з кількома катедрами, серед них з 1926 року і згадані катедри: руської (української) мови та української літератури.

До того часу І. Зілинський був учителем гімназії у Львові, а Б. Лепкий жив на еміграції в Берліні. У Кракові вони були спочатку викладачами, згодом надзвичайними професорами університету. Що ним став Б. Лепкий — то було винятком, бо він не мав докторату і не був ученим, але мав прізвище як письменник і до 1914 року був пов'язаний з Краковом як учитель однієї з гімназій і лектор української мови.

С. Томашівський був з 1928 року доцентом історії України; катедри для нього не було, але він діставав платню як учитель однієї з краківських гімназій, але в ній не вчив (мав платну відпустку). Ю. Панейко був доцентом Краківського університету й вищим службовцем воеводства. Нарешті, я з 1928 року був доцентом університету й учителем гімназії.

Наша п'ятірка сходилася звичайно двічі на місяць у каварні на розі вулиць Війсьльної і св. Анни. Ці зустрічі мали радше товариський характер. Ми були різного віку (я був серед моїх колег дитиною), мали різні фахи, різні темпераменти і політичні погляди. Наші зустрічі були дещо нудні: майже завжди двоє з нас — С. Томашівський і В. Панейко — таврували українських галицьких

політиків, зокрема УНДО; Б. Лепкий їх боронив, Зілінський сидів тихо, а я радше деколи про щось питаю.

Мені найбільше імпонував проф. С. Томашівський своїм глибоким знанням і загальною концепцією історії, широким світоглядом, гострою (може, дещо односторонньою) критикою української галицької політики, зокрема УНДО. Від нього я міг багато навчитися. Він і ставився до мене прихильно, можна сказати, побатьківськи (я був молодший від нього на двадцять п'ять років), деколи й критично, а це для молодого науковця тільки корисне. Його обурювало нельояльне наставлення до нього противників з групи УНДО. Зокрема боліла йому фальшива інформація кореспондента «Діла» у Варшаві про його доповідь в Інституті національних дослідів у Варшаві на тему українсько-польських взаємин. Ця доповідь подавала, за твердженнями звітодавця в «Ділі», фальшиві інформації й була шкідлива для української справи. Реакція Томашівського була така: він дістав від управи Інституту стенограму своєї доповіді і весь цей матеріал подав до прилюдного відома. Фактично Томашівський вважав, що не можна ставитися до польської держави з повною неґацією, лише треба розумно воювати за свої права. Такий був його погляд і на справу українського університету в Польщі. Одного разу він говорив у цій справі зі мною, при тому подав дещо в'їдливу але вірну характеристику наших колег у Кракові. Томашівський був тієї думки, що, може, було б доцільно, щоб ми, професори й викладачі Яґайлонського університету, внесли меморіал до Міністерства освіти (він виготував би проєкт на наше обговорення) в справі заснування українського університету в Польщі: «Може, це матиме якесь значення, бо наші політики нічого не здобули. Але хто цей меморіал підпише? Я — так, ви, молодий колего, мабуть, так, але інші? Зілінський запитає Нітша, чи вільно йому підписати; Лепкий поїде до Львова питати провід УНДО, а Панейко питатиме воеводу».

Я був на студійній подорожі по Чехо-Словащині і там довідався, що Томашівський важко захворів; приїхав до Кракова вже після його відходу на п'ятдесят шостому році життя. Похоронний обряд довершив його учень, історик і священик О. Хрущ.

Наш гурт професорів у Кракові зменшився до трьох, бо Панейко дістав катедру у Віленському університеті. Дещо більші зв'язки з ним в'язали мене щойно кількадесят років пізніше, коли він опинився по другій світовій війні в Німеччині і став професором, а якийсь час і ректором Українського Вільного Університету.

Далеко менше можу написати про І. Зілінського. Це був солідний учений, цінений польськими науковими колами. 1932 року появилася польською мовою в виданнях Польської Академії Наук

його праця «Фонетичний опис української мови». Був він добрим педагогом і виховав десятки учнів; кілька з них захистили в нього докторські дисертації. Мене з Зілинським в'язали українські справи й товариські взаємини.

Найвизначнішою українською постаттю в Кракові і одною з визначніших на Західній Україні був Богдан Лепкий. Він жив двічі в Кракові: у 1894-1914 роках і вдруге — з 1926. Був передусім письменником, натомість стояв доволі далеко від суто наукової проблематики й наукового доросту не виховав. На його блискучі виклади ходили радо українські студенти з різних фахів, а також і не-українці. З боєм говорив відданий Б. Лепкому Юлій Генік-Березовський: «Мене цікавить українська література, а не українська мова, але не можу робити докторату з української літератури, бо проф. Лепкий не може керувати моєю дисертаційною працею». У висліді він нерado взяв докторську тезу у проф. Зілинського. Лепкий радо бачив у себе відвідувачів і гостей, і завжди їх було в нього багато. Радо виступав публічно; був у добрих зв'язках з польськими колами, був співробітником Українського Наукового Інституту в Варшаві. Я його рідко відвідував, бо в мене не було ні часу, ні конкретних справ до нього. Пригадую собі як Лепкий хизувався появою своєї тетралогії «Мазепа». Моє скромне (може й помилкове) враження: кращі були його оповідання з селянського життя на Поділлі і з життя галицьких священників та спомини; тут він виявлявся краще, ніж в історичному епосі. Ще один деталь зі споминів: Лепкий згадував мені, що пише свої твори найрадше вechорами і вночі при світлі малої гасової лампи.

У політичному житті Б. Лепкий не брав участі; своїми поміркованими поглядами був радше зближений до УНДО. Воно виставило його кандидатуру на члена польського Сенату, і 1938 року Лепкий став сенатором. Одного разу ми обидва розмовляли на цю тему, і проф. Лепкий звірився мені, що деколи на засіданнях Сенату він брав слово в справі українських культурних потреб і цим допомагав українській справі.

Побіжно згадаю: коли на філософічному факультеті на кількох засіданнях дискутовано справу позбавлення мене «веніям легенді», я дуже скоро дізнався про ці дискусії від двох осіб: мого двоюрідного брата Казіміра Добровольського (проф. історії і соціології, академік Польської Академії Наук) і від Зілинського. Обидва боронили мене на засіданнях факультету; Лепкий радше не встриявав у цю справу.

Після окупації Кракова німцями обидва наші професори не взяли участі в засіданні професорів всіх високих шкіл у Кракові. Воно відбулося без німецького дозволу, і тому всі професори були заарештовані німецькою поліцією і майже всі заслані до

концентраційних таборів. Мабуть, тому, що наші професори ухилилися від участі в тому засіданні, в списках професорів Ягайлонського університету, які появилися після 1945 року, не згадано ні Зілинського, ні Лепкого, ні мене.

За воєнних років і Зілинський і Лепкий опинилися без праці та матеріальних засобів, а я намагався їм допомагати. Зілинський став членом Українського Центрального Комітету в Генеральній Губернії, яким я керував, був референтом культурних і шкільних справ. Він дуже ретельно працював, зокрема цінні були його зв'язки з німецькою шкільною владою. Звичайно, це не була праця за його фахом. Мабуть, більше йому відповідав пост заступника директора, згодом і директора Українського видавництва, який я йому запропонував. Я мав до колеги Зілинського лише одну претенсію, щоб він не присвячував аж так багато часу видавництву. Вистачало, прохав я його, зайти до видавництва на 2-3 години, а весь час присвячувати докінченню діла його життя — творові з української діалектології.

Улітку 1944, коли ми евакуювали видавництво до Відня, Зілинський виїхав з дружиною до Праги, де закінчував студії його син Орест. 1945 року, під час моїх подорожей до Праги, я бачив його востаннє. Згодом, за чехо-словацької влади, співпраця з німцями в Кракові не пошкодила Зілинському, і він став професором Карлового університету в Празі. Про долю Зілинського я довідався від його сина Ореста, який під час літніх вакацій одного року був нашим з моєю дружиною Дарією гостем у Давосі в Швейцарії.

Лепкому ми допомагали авторськими гонорарами: видали в Українському видавництві збірку його оповідань і споминів, а також закупили кілька рукописів, хоч покищо їх не видано. Я перебував у Львові, коли з початком липня 1941 року Богдана Лепкого не стало.

До професорського складу Ягайлонського університету можна ще зачислити Юліяна Геника-Березовського, який у 1937-39 роках був лектором української мови. Родом з шляхетського села Березова на Коломийщині, Юліян перебував з другої половини 1920-их років у Кракові, студіював славистику, зокрема україністику. Вже тоді відзначався як мистець-декляматор, особливо в мистецькому читанні творів В. Стефаніка, О. Федьковича, М. Черемшини. Пристойний, з гарним голосом, жвавий та інтелігентний, дуже товариський, він був відомий і загально цінений в «українському Кракові» (зокрема був частим гостем Лепкого), але й серед польських славістів. Початок нашого знайомства припав на час, коли я вже був доцентом. Юліян симпатизував мені і час від часу мене відвідував. Розкішні були його оповідання про родинне село, про звичаї його мешканців, про його родину, зокрема про діда, який його виховував, за що Юліян згадував про нього з любов'ю й пошаною. Шкода, що тих прегарних оповідань він не поклав на папір.

Після закінчення студій у Кракові Юліян пробував стати учителем української мови в середніх школах, але безуспішно; він виступав з читанням по містах Галичини, керував Народним університетом у Березові і знову повернувся до Кракова. Заходами Лепкого і Зілінського був створений при Слов'янському інституті лекторат укр. мови, і його обійняв Юліян.

Звичайно, моє ставлення до Юліяна було зовсім інше, ніж до моїх старших колег. У нас не було великої різниці віку (яких шість років), і це улегшувало наші приятні зв'язки, які переходили в дружбу. Дуже любили його мої діти. Гарні й незабутні переживання лишилися мені в пам'яті від нашої спільної двотижневої прогулянки по північно-західних окраїнах українських земель, що відбулася в липні 1937 року. Це мала бути прогулянка більшого числа українських краківських студентів, об'єднаних у краєзнавчому гуртку, з метою пізнати забуті нами країни. Але легко було деклямувати про забуті землі, про потребу допомоги їм у культурній праці, а трудніше було це реалізувати. Наші студенти поїхали на вакації до своєї любої Галичини, а в прогулянці взяло участь лише четверо: крім мене й Юліяна, його молодший брат і ще один студент-географ. З прогулянки повернулось лише двоє: географ десь загубився, а брат Юліяна захворів на важке запалення легенів.

З містечка Угнева в Галичині ми пішли на Холмщину, ночували у селян (один раз у колишнього сенатора Любарського), запізналися з важкими умовами життя нашого населення під польською владою. Незабутні були відвідини Тимоша Олесіюка — лікаря й демографа, в його родинному, тепер уже зовсім спольщеному містечку Вишничак на Підляшші. Ми обидва були знайомі через листування, і я написав, якого дня його відвідаю, орієнтовно над вечір. А прийшли ми десь під північ й опівночі вечеряли, а зі сходом сонця пішли на «нічний» спочинок. Два дальші дні виповнилися розмовами на демографічні теми і поточні справи, зокрема про українське життя на Підляшші. Тиміш Гнатович імпував мені своїм знанням і зрілою політичною думкою; я вважав його за одного з найбільш зорієнтованих в українській проблематиці. Але він був теоретиком і в практичному житті, також і на Підляшші, не брав участі. Наша дружба продовжувалася за війни і відновилася на американському континенті у Тексасі й Каліфорнії.

За кілька днів після відвідин Тимоша Олесіюка ми перейшли біля Дорогичина Буг і походили по українсько-білоруському пограниччю (Більський повіт), населення якого було національно не визначене і не знало, до якої мовної групи воно належить. Ми дійшли до Біловезької пущі і «розмовляли» в заповіднику з зубрами. А далі перейшли все Полісся від Пинського на південь, звідтіля повз гарні озера на північно-західній Волині (Світязь та інші) і

закінчили нашу мандрівку в Берестечку, де шукали козацьких могил, але переполоханий монах не хотів знати, що такі існують. Разом ми пройшли пішки близько 500 кілометрів.

Минули місяці й роки, і знову постають у пам'яті нові силюети... Різдво 1939 року. Я зустрів під нашою церквою в Кракові Юліяна, а він мав новину для мене. Професор Лер-Сплавінський, славіст і ректор Університету, який симпатизував Юліянові, поінформував його, що до філологічного факультету знов прийшла з Варшави вимога схвалити звернення до Міністерства освіти, щоб воно викинуло мене з університету. Заклопотаний говорив Юлько, що це дуже поважна справа.

Пізньої осені 1939 року прийшов мені Юліян на допомогу при творенні Українського видавництва. Ми (чи я) не мали грошей на вплату наших паїв (на мене припало 13 паїв з усіх 20) як співники, і цю суму, 10 000 злотих, визичив мені Юліян; ми йому за деякий час гроші віддали, але за той час вони втратили на вартості через девальвацію.

У 1941-44 роках Юліян, спільно зі своєю дружиною, мав у центрі Кракова крамницю з парфурмерією, і це давало їм достатній заробіток. Гарні вакації і відпочинок я завдячую Юліянові 1942 року. Він запросив мене в гості до себе, власне до своєї тітки й її чоловіка в його рідному Березові. Юлько з гумором називав свого вuja «начальником», бо той став волосним старшиною. Гарна околиця і погода, чудова кухня, прогулянки в сусідні гуцульські Бескиди, розмови і відвідини знайомих і сусідів — все це, мабуть, були мої найкращі місяці воєнного часу. Сорок один рік тому, а було, як вчора...

На еміграцію подався Геник до Грацу і був лектором української мови в тамошньому університеті. Ми бачилися востаннє влітку 1945 року за достоту фантастичних обставин. Я приїхав з Форарльбергу, де жив у своїх приятелів Голодів, до Інсбруку, щоб попрацювати в Географічному інституті університету. Одного дня виправився на малу прогулянку в гори, підїхав високо гірською залізничкою і там побачив Юліяна, який приїхав до Інсбруку в якихось справах і теж вибрався на прогулянку. Чи не чудо? І яка радість!

Згодом ми утримували зв'язок лише кореспонденційно. Геніки переїхали до Канади. Там не було легко. З «віршиків», як писав Юліян, не можна прожити. Якось він дістав тимчасову працю лектора української мови в Торонтському університеті. А потім... трагічний фінал. Якись родинні ускладнення були причиною, що Юліян запов у психічну депресію ідесь зник. Знайшли його хворого в лісі, привезли до лікарні в Торонто, але він вже не повернувся до здоров'я і відїшов у вічність... У мене лишився жмут його листів, зокрема довгий, з гумором написаний, в якому він розповідав про

життя науковців, прибулих з Європи, й про евентуальні перспективи їхнього влаштування в Канаді.

На закінчення цього циклу коротка силюета Івана Феценка-Чопівського, який у 1922-39 роках був професором Гірничо-Гутничої академії в Кракові. Я пізнав його вперше 1922 року, коли він у річницю відновлення української держави в залі Старого театру виголосив палку й зворушливу промову. Згодом ми час від часу бачилися; з кінця 1920-их років він перебував постійно в Катовицях і до Кракова лише доїздив. Востаннє я бачив Феценка-Чопівського в кінці 1944 року в його помешканні в Катовицях. Коли я почав говорити про конечність його виїзду на Захід перед приходом більшовиків, він заявив, що не виїде, бо вже літній, утомлений, і нарікав, що німці його нещодавно на короткий час заарештували. Це сталося під час репресій проти УНО: Феценко-Чопівський був головою його відділу в Катовицях. Не допомогли мої вмовляння, щоб виїхав. Такий самий був вислід і розмови з іншим діячем УНО В. Садовським у Празі. Обох заарештували більшовики, і на засланні вони загинули.

Микола Шлемкевич

Микола Шлемкевич (1894-1966), письменник, публіцист, журналіст і громадський та політичний діяч, блискучий промовець; мені дуже, дуже близький друг. Силюета про Миколу Івановича Шлемкевича укладається мені дещо інакше, ніж інші: подаю його біографію на підставі його розповідей, згодом з досвіду наших спільних переживань та з нашого великого листування. Про своє минуле Микола любив оповідати, зокрема на наших спільних прогулянках у Брюховецьких лісах коло Львова, на моїх рідних лемківських «грунях» на Криниччині, у Відні й Мюнхені, в селі Авхїрх на Кавфбойренщині, у Баварії. Мабуть, зі всіх осіб, яким присвячую силюети, він мені найближчий і світоглядово й особисто; він також мав чималий вплив на мене і на мої діла. Тут є й деякі повторення з того, що було сказане при панахиді по Миколі, що відбулася 26 лютого 1966 року в Мюнхені і була надрукована в «Сучасності» (березень 1966).

Микола Шлемкевич народився 2 січня 1894 року в селі Пилявій Буцацького повіту в Галичині, у священничій консервативній родині. Дитячі роки провів у селі Сновидові над Дністром. В його кімнаті у Львові висіла картина (чи не С. Гординського?), яка представляла краєвид Сновидова. На першому пляні золоті соняшники, далі яр Дністра, а за ним, у синій далечині, Корнів, село мого батька і діда (так що ми і земляки...). За гімназійних часів Микола перейшов з «твердого» москофільського табору до українського. Нав-

чання у Віденському університеті перервала йому війна, а Сновидів попав під російську окупацію. На весні 1915 року російські «визволителі» заарештували Миколу Івановича і тягнули його етапами разом зі звичайними злочинцями на Сибір (до якого міста в північно-західньому Сибіру — назви не пам'ятаю). Микола важко захворів, але земляки, здебільша багаті купці родом з України, йому допомогли. Микола, як добрий піяніст, непогано заробляв грою по забавах і балах (про свій талант піяніста він не любив говорити) і мав різні полегшення (наприклад, дозвіл приватно жити).

Революція 1917 року дозволила Миколі переїхати на Україну, тут, у Києві 1918-19 років він пережив українську національну революцію, був секретарем редакції щоденника «Робітнича газета». Після захоплення Києва більшовиками переїхав на Звенигородщину й учителював у сільських школах, що йому допомогло пережити важкі часи громадянської війни й голоду.

По закінченні польсько-радянської війни Микола повернувся до рідного Сновидова. Незабаром, користаючися з допомоги свого швагра, який був греко-католицьким парохом у США, поїхав продовжувати навчання у Віденському університеті, яке закінчив 1926 року докторатом з філософії (тема «Сутність філософії») у професора Моріца Шліка. Ця праця під заголовком «Філософія» появилася у Львові 1934 року в «Збірнику Історично-філософичної секції» Наукового Товариства ім. Шевченка (том 17) і була перевидана 1981 року під заголовком «Сутність філософії» як 191 том «Записок Наукового Товариства ім. Шевченка» з великим вступом Олександра Кульчицького. Віденські студії поглибив Микола Шлемкевич у 1928-29 роках у Сорбонні, де й познайомився з низкою українських мистців. З 1926 року почав друкуватися в «Літературно-Науковому Віснику» у Львові на теми української філософії. Згодом появились його враження з подорожі по Західній Європі.

У кінці 1920-их років Микола Іванович повернувся до Галичини і жив переважно у рідному Сновидові та часто відвідував Львів. На той час припадає його шукання, як можна так висловитися, української істини, його публіцистичні праці, його роздуми на пасіці в Сновидові.

На початку 1930-их років Микола Іванович установив ближчі зв'язки з Дмитром Палієвим і його Фронтом національної єдності; став членом проводу Фронту й ідеологом т. зв. творчого націоналізму, засади якого викладав у редагованому ним двотижневнику (з 1936 року кварталнику) «Перемога», а також в інших журналах і публікаціях Фронту. Між Палієвим і Шлемкевичем був виразний поділ ролей: перший був організатором, другий ідеологом Фронту національної єдності. Статті й брошури Миколи Шлемкевича появлялися під псевдонімом Іванейко.

У Сновидові застала Миколу війна й радянська окупація. Він був мало рухливий і не скористався своєчасно з можливостей переїхати на Захід за допомогою німецької переселенчої комісії у Львові (правда, зі Сновидова нелегко було дістатися до Львова). Та Дмитро Паліїв мав і за часів радянської окупації деякі зв'язки з Миколою і наполягав, щоб той рятувався перед репресіями і втік: перейшов нелегально німецько-радянський кордон. На весні 1940 року Микола разом зі своєю дружиною і дітьми перейшов ріку Сян, та німецька погранична сторожа не дозволила йому переїхати до Кракова і навіть готувалася завернути його на радянський бік. Про цю небезпеку вдалося Миколі повідомити Дмитра Палієва, який за посередництвом Романа Сушка та частинно й моїм, дістав допомогу німецького військового штабу в Кракові (відділ «Абвер»), і Микола Шлемкевич міг переїхати з родиною до Кракова.

Доти про Миколу Шлемкевича я чимало чув від Дмитра Палієва, який його високо цінував. Читав також деякі його статті. Тепер я його побачив у Кракові, на зборах невеликого гурту осіб, що їх запросив Дмитро Паліїв. Микола Шлемкевич розповів про ситуацію в Галичині під радянською окупацією. Його розповідь справила на мене враження не тільки своїм змістом, але й формою, спокоєм і тактом, голосом доповідача; Шлемкевич був «арбітер елегантціум».

Після доповіді ми познайомилися з Миколою, але наше знайомство не поглибилося. Час від часу ми бачилися в Криниці, куди Микола переїхав з родиною під опікунчі крила Дмитра Палієва, інколи і в Кракові. Вже з початку нашого знайомства Микола цінив у мені моє наукове минуле, організаційний хист, мій тодішній пост і приязнь з Дмитром Палієвим; мені імпонувало в Миколі його широке знання, його світогляд й ідеологія творчого націоналізму, речником якого він був.

До ближчого мого знайомства і співпраці з Миколою Івановичем дійшло восени 1941 року, коли Микола прийняв мою пропозицію стати головним редактором Львівського відділу Українського видавництва. Обидва ми з іншими членами дирекції устійнили нашу видавничу політику: ми мали нашими прибутками допомагати людям, культурним діячам, декому дати постійне зайняття, іншим видавати їхні твори або хоч купувати в них рукописи. Ми запросили до редакції таких учених, як історика І. Хрип'яткевича, мовознавця В. Сімовича, С. Гординського, фізика З. Храпливого й інших. Разом з І. Німчуком Микола давав напрямі єдиному в Генеральній Губернії українському журналові літератури, науки і мистецтва — місячникові «Наші дні». Микола Іванович читав десятки (а може, сотні) рукописів, які ми після пильної німецької цензури давали до друку, а інші зберігали на слушний час, але платили гонорари.

Я притягнув Миколу Івановича і до співпраці в Українському Центральному Комітеті, він став разом з Ю. Полянським членом дорадчої політичної ради УЦК, на якій обговорювано деякі проблеми, які мали б вирішувати президія і провідник УЦК. Важливіше було те, що Микола Іванович був членом і, можна сказати, ідеологом нечисленного гурта осіб, в якому ми дискутували низку проблем і який брав частково моральну відповідальність за справи, які я мусів вирішувати. Ініціатором гурта, крім мене, був Дмитро Паліїв, який на його існування покладав великі (на мою думку, надто великі) надії. Можна б сказати, що «ідеологія гурта» була своєрідним виявом націоналізму в німецькій дійсності. Микола Іванович допомагав мені і в оформленні деяких моїх статей, закликів, промов, бож він був майстром слова.

Співпраця зблизила нас, і ми стали приятелями. Принагідно наслідуюся сказати, що я мав назагал добру руку притягати людей до співпраці; дружба з ними творилася в конкретній щоденній роботі.

У зв'язку з першою евакуацією Львова ми перенесли редакцію Українського видавництва до Криниці, де знайшли приміщення (також на курорті в Жегестові) чимало українських діячів культури, серед них і науковці з Наддніпрянщини. Ними мали опікуватися Микола Іванович і Степан Волинець. У липні, з уваги на наближення фронту, українських втікачів переселено з Криниччини на підставі німецького договору з урядом тієї країни до Словаччини. До Криниці приїхав по них словацький евакуаційний потяг. На прощання з ними я приїхав до Криниці. Евакуаційний потяг уже стояв наготові. У ньому я знайшов і родину Шлемкевичів. Я запротестував: Українське видавництво мало переїхати до Відня, а ще важливіше: треба було зберегти наш центр. На мрії Миколи, що на Словаччині буде можна створити український осередок, я зареагував досить рішуче: переніс його клунки до авта, і ми разом поїхали до Кракова. За кілька днів родина Шлемкевичів переїхала до тимчасового осідку Українського Центрального Комітету в містечку Любені на Шлезьку, а пізніше, восени, до Відня, де тоді був осідок Українського видавництва, редакції «Краківських вістей» і представництва Українського Центрального Комітету та багатьох втікачів. Тут, у місті своїх «юних років», Микола залишився до весни 1945 року, до евакуації Відня. Тоді я кілька разів відвідував Відень і мав час на зустрічі з ним.

Пам'ятаю такий епізод. У приміщенні Українського видавництва було холодно, опалення не діяло, але наш видавничий ансамбль знайшов собі спосіб ogrівання: поїдати картковий хліб із швайцарськими сирками (з дарунків Міжнародного Червоного Хреста) і попивати самогон, куплений на чорному ринку у австрійських бауерів; наслідки — тепла й приємна атмосфера.

У квітні 1945 року ми знову побачилися на Кавфбойренщині в Баварії, у селах, призначених на поселення визначних українських утікачів. Ми жили поруч і часто бачилися. За того, дещо важкого для мене часу (українці не радо бачили «німецького коляборанта») наші розмови і прогулянки були мені якоюсь розрадою. Час від часу Микола їздив до Мюнхену, тоді найбільшого українського скупчення.

На весні 1947 року Шлемкевич переїхав до табору «Орлик» у Берхтесгадені, але мав і другу квартиру в Мюнхені. Тут він якоюсь мірою продовжував працю Українського видавництва: видавав циклоstileві збірки з характеристичним заголовком «Слова на дорогу» та журнал «Проблеми». Він був одним з кристалізаторів українського державного центру на еміграції як засобу об'єднати українців усіх українських земель з двох еміграцій. З цією метою він брав участь в утворенні нової політичної партії Українського національно-державного союзу (УНДС) і Української національної ради.

Я особисто ставився прихильно до цих акцій, але не брав у них активної участі, бо мене вабила організація українських наукових сил: відновлення Наукового Товариства ім. Шевченка і початок довготривалого діла — «Енциклопедії Українознавства». Ці мої починання схвалював Микола Іванович, і ми часто про них розмовляли. Однак, не було тоді установи, в якій ми конкретно співпрацювали б.

Невдовзі Шлемкевич виїхав до США. Пам'ятаю прощання з його родиною на залізничній станції під Мюнхеном. Стояв довгий потяг, який мав перевезти українських переселенців до збірної пункту, з якого мали вони їхати далі. Микола був бадьорий, повний надій на працю у великих скупченнях українців за океаном. Поруч з ним у вагоні сиділи Йосип Гірняк і його дружина О. Добровольська; їм, видно, важко було прощатися з Європою.

У США Шлемкевич оселився в місті Єлісабеті близько Нью-Йорку. Мабуть, американський період був для нього часом найінтенсивнішої праці. Працю полегшувала йому дружина, яка взяла на себе головний тягар матеріального забезпечення. Там він розгорнув всебічну діяльність: політично-громадську, редакційну й видавничу, а передусім власне творчу. Був співзасновником Союзу українських національних демократів (СУНД), завданням якого було підтримати державний центр Української Народної Республіки в екзилі; був ідеологом СУНД і дорадником президента УНР в екзилі С. Витвицького. На актуальні теми українського політичного і громадського життя Шлемкевич писав сотні приватних листів. З 1953 року він почав їх писати у формі журналу «Листи до приятелів», але це не перешкоджало йому далі вести писані розмови з приятелями. «Листи» були незалежним власним органом Миколи

Шлемкевича, в якому він критично обговорював панівні українські ідеологічні і політично-громадські течії. Поява «Листів» була й доказом організаційного хисту Шлемкевича: він мусів подбати про фінансування своєї дитини, сам був адміністратором. «Листи» були «покликом до людей, що хочуть і вміють незалежно думати — створити суспільність духа понад моря, і гори, і ріки, що ділять нас сьогодні».

«Листи» появлялися в заснованому Шлемкевичем видавництві «Ключі». У цьому самому видавництві появилися й більші праці Шлемкевича: «Галичанство» (1958), «Вершки життя і творчости» (1958) та три томи спогадів Костя Паньківського. Ще перед тим появилася студія Шлемкевича «Загублена українська людина» (1954). На початку 1960-их років він заснував разом з Т. Лапичаком Український науково-публіцистичний інститут, метою якого було інформувати український загальний і міжнародну громадську думку про актуальні українські справи. У виданні його появилася праця Шлемкевича «За правду про Україну».

Микола Шлемкевич був, як виглядає з перспективи часу, насамперед учителем — учителем у тому доброму значенні цього слова, в якому ми прикладаємо його до Григорія Сковороди. Уже за часів війни Микола Шлемкевич шукав, знаходив і пропагував ідею українського правопорядку і синтези, шукав шляхів, як вивести загублену українську людину з хаосу й розкладу, в які її штовхає еміграція, — на чисті води. І всюди, де він був, горнулися до нього його учні, а він для кожного мав тепле слово й пораду...

Після виїзду Шлемкевича до США засобом нашого зв'язку були листи, в яких, крім загальних проблем, ми інформували один одного про справи нашої праці. Це понад сотню листів. Було б добре їх зберегти, а навіть видати друком, може, з іншим листуванням Шлемкевича. Особисто ми бачилися під час моїх подорожей до США восени 1957 і в 1963 році, коли я пробув там понад півроку в справах «Енциклопедії Українознавства».

Виразно стоїть мені перед очима наша перша зустріч в Нью-Йорку. Микола вітав мене в аеропорту і влаштував у гарному готелі, де на кілька днів була моя резиденція. Звичайно, за кілька днів мені треба було перейти на дуже скромну квартиру до доброго знайомого на Давнтавні. З Шлемкевичем і його родиною ми зустрічалися в його хаті в Єлісабет і в «його» каварні в Нью-Йорку.

Не було в нас обох за його американського періоду спільного верстату праці, яким колись було Українське видавництво, але не бракувало і конкретної співпраці. Я друкувався в «Листах до приятелів»; з його боку важлива була допомога у редагуванні «Енциклопедії Українознавства»: порадами, рецензіями на деякі гасла, підшукуванням авторів, інформацією про нашу працю в «Листах»; врешті він допомагав збирати кошти на «Енциклопедію».

Українознавства». У «Листах до приятелів» ми обидва обговорювали церковні проблеми. Я критично висловився про роллю Української Католицької Церкви в США і більшості її духовенства. Це викликало протести, організовані Філядельфійською консисторією, на що я відповів статтею в «Листах». Микола боронив мене у статті «Оборона святині». Так дійшло до нашого зудару з функціонерами Української Католицької Церкви.

У новорічному листі 1966 року Микола писав, що минулий рік був найтяжчий для нього: на початку 1965 року померла його дружина, а сам він хворів, проте мав надію, що 1966 рік буде кращий для нього. Та не судилося. Уже в тому листі він скаржився на хворобу, а в постскрипті навіть додав: «Дорогий Володимире Михайловичу, чи я ще буду людиною?» 14 лютого він відійшов у вічність...

Приятелі Миколи Шлемкевича вирішили продовжувати його діло — «Листи до приятелів». Появилось їх кілька чисел, але незабаром вони завмерли; не через брак фінансових засобів, через брак редактора. «Листи до приятелів» були ділом Миколи Шлемкевича; наступника йому не знайшлося...

Один з наших спільних приятелів після відходу Миколи писав, що Микола об'єднував у собі гармонійно багато талантів: був мислителем і науковцем, був поетом, хоч не писав віршів, жив громадсько-політичними справами і разом з цим був одним з найвизначніших українців на еміграції.

Іван Крип'якевич

Іван Іванович Крип'якевич (1896-1967), видатний історик України, знавець доби Хмельницького, популяризатор історії й культури України, педагог, дійсний член і діяч Наукового Товариства ім. Шевченка, професор Львівського університету, з 1951 року завідувач відділу Інституту суспільних наук Академії наук УРСР, у 1953-62 роках директор цього інституту, з 1958 дійсний член АН УРСР. Був учнем М. Грушевського, перші його наукові праці появились вже 1905 року.

З професором Крип'якевичем ми познайомилися десь на початку 1930-их років, а з 1935 почали ближчу співпрацю. Іван Петрович є автором карти України у 1914-20 роках, вміщеної в моєму «Атласі України», цінної статті «Історія української колонізації» в «Географії України». Ми часто зустрічалися під час мого перебування у Львові, звичайно в тій самій каварні. Темою розмов була ділова співпраця, загальні проблеми української науки тощо. Ми обоє відчували взаємну симпатію. Крип'якевич розумів добре географічні проблеми, і його мрією було опрацювати, можливо,

разом зі мною, історичний атлас України, наклад якого, ми були певні, розійшовся б. Ми мали вже видавця: Український видавничий інститут.

Крип'якевич не мав, як і всі наші учені в Галичині, належних умов праці, був лише учителем гімназії. Але тому, що 1919 року трапилось йому бути професором Кам'янець-Подільського університету, поляки дивилися на нього кривим оком. Цим зумовлені деякі його ускладнення з улаштуванням на польську державну службу. У Львові він навчав не в українській, а в польській гімназії. Це було властиво й корисне для його наукової праці, бо, як українець, він був звільнений від польської «добровільної» суспільної роботи.

Працездатність Івана Петровича була колосальна: крім обов'язків у Науковому Товаристві ім. Шевченка, в якому він був директором Історично-філософічної секції, Крип'якевич написав низку наукових праць, великих популярних нарисів з історії України, зокрема «Велику історію України», «Історію української культури», «Історію українського війська». Після приєднання Львова до Української РСР Крип'якевич став професором Львівського університету.

Ми побачилися знову влітку 1941 року. Я не думав, що було б доцільно, щоб професор Крип'якевич заробляв на прожиток як учитель гімназії (така була доля й Мирона Кордуби), і запропонував йому увійти до складу редакційної колегії Українського видавництва, яку очолював Микола Шлемкевич. На це він погодився. На превеликий жаль, німці не дозволяли видавати наукові праці; не мав змоги друкувати їх і Крип'якевич.

Моя пропозиція Іванові Петровичу була вислідом моєї політики в Українському видавництві: зберігати українські інтелектуальні сили. Тому директором (у великій мірі номінальним) був Іван Зілінський, редакцію видань очолював Микола Шлемкевич, а членами її були: Іван Крип'якевич, Василь Сімович, Євген Храпливий (як редактор шкільних довідників) та інші. Тому ми замовляли й купували десятки рукописів від письменників і вчених, щоб їх авторам допомагати гонорарами.

Коли стало ясне, що Львів знову захоплять більшовики, Крип'якевич вирішив емігрувати. Він пропонував мені опрацювати історію Українського Центрального Комітету, якщо я вивезу архіви УЦК, на що я звичайно погоджувався.

Крип'якевич уже передав частину своїх речей на курорт у Жегестові на Лемківщині, а сам ще повернувся до Львова, щоб якнайдовше попрацювати в бібліотеці НТШ і вивезти з собою якнайбільше матеріалу, але... не судилося. Радянські війська просувалися на захід так швидко, що відтіяли від Крип'якевича його дружину, що саме тоді виїхала на відпочинок поза Львів. Щоб з

нею не розлучатися, Іван Петрович залишився у Львові. Але вже перед тим передав мені і Миколі Шлемкевичу рукопис своєї «Історії України». При тій нагоді казав: «Це моя найкраща праця — синтеза історії України. Видайте її». Доповнена картами і короткою бібліографією, ця книжка вийшла у виданні НТШ 1949 року як другий том «Бібліотеки українознавства». Ми її випустили в світ під псевдонімом Іван Холмський.

Мені, і не лише мені, здається, що «Історія України» Крип'якевича є дуже добрим синтетичним оглядом нашої історії.

РЕЦЕНЗІЇ

ПРОТИ РОСІЙСЬКОГО ІМПЕРІАЛІЗМУ І ЦЕНТРАЛІЗМУ

Вадим Белоцерковский, Из портативного ГУЛага российской эмиграции. Сборник статей. (З портативного ГУЛагу російської еміграції. Збірник статей). Мюнхен, 1983, 180 стор.

Автор — талановитий публіцист. Від 1970 року він брав участь у правозахисному русі, публікував статті у самвидаві, емігрував у 1972 році з СРСР; працює тепер у російській редакції радіо «Свобода», друкується в західній пресі, а також в українській, чеській та єврейській. Кілька статей надрукував у журналі «Український самостійник» (до 1975 року), пізніше в «Сучасності». Натомість російські журнали друкують Белоцерковського неохоче.

Обговорюваний збірник не є першою книжковою публікацією цього автора. Він зредагував збірник статей і документів «Демократические альтернативы» (1976), в якому зібрано статті авторів демократичних переконань. Німецьке видавництво «Ахберг» надрукувало цей збірник російською мовою. У наступних роках цей же збірник вийшов французькою і німецькою мовами. Згодом це саме видавництво видало книгу Белоцерковського — «Свобода, власть и собственность» (1978).

Автор, як справжній демократ, гостро виступає проти російського імперіалізму — відкритого й замаскованого, проти централізму, за права усіх поневолених націй у СРСР.

У першій частині книжки «На різні теми» — статті про ролі робітництва в СРСР і робітничі заворушення на початку 60-их років; про польський рух

«Солідарність»; за самоуправління підприємств. На жаль, дисиденти в СРСР не присвятили належної уваги робітництву і технічній інтелігенції, які становлять тепер найбільшу силу в радянському суспільстві та будуть вирішальною силою в майбутньому розвитку СРСР. Свої погляди щодо структури суспільства в Радянському Союзі автор з'ясував в статтях, друканих у «Сучасності» (7-8, 1978; 7-8, 1979; 11 і 12, 1980).

Друга частина збірника — «Радянське дисидентство і російська еміграція» містить коментар до анкети про національні проблеми СРСР, яку склали автор і Л. Алексєєва (анкету розповсюдив журнал «Сучасність» 1980 року, у ньому опубліковані й відповіді п'ятеро авторів та аналіза всіх інших, а також коментар Вадима Белоцерковського). У коментарі автор між іншим пише:

«Сьогодні мало хто наважиться одверто відкидати право на відокремлення народів СРСР від Росії, але коли російський дисидент дивиться на можливість відокремлення, як на нещастя, а то й на загибель Росії, то, зрозуміло, — в неросійських дисидентів виникає підозра, що дай такому владу — і він докладе всіх зусиль, щоб національні права й далі красувалися лише на папері.

«Ще згубнішою для співпраці з неросійськими дисидентами здається вимога *попередньо* провести референдум про відокремлення. Ми, мовляв, не проти відокремлення, але треба *спочатку* лишень спитати, довідатися, чи справді хочуть ті чи ті народи відокремитися!

«„Спочатку” — тобто до відокремлення, а отже й до виходу московської адміністрації й війська!

... «російські націоналісти, які вимагають попереднього референдуму, цинічно сподіваються — нишком, що процес русифікації і депортації корінного населення щонайменше в „братніх” слов'янських народів, зайшов настільки далеко, що національна свідомість виявиться в них досить слабкою».

Ця цитата з коментаря Белоцерковського розкриває лицемірну настанову величезної більшості російської еміграції — давньої і нової — до неросійських народів СРСР. Певно, тому й відмовляються російські журнали й газети друкувати статті Белоцерковського.

Окрім того, Белоцерковський беззастережний прихильник Андрія Сахарова і такий же беззастережний опонент О. Солженіцина. Як справжній демократ, він рішуче відкидає авторитарно-клерикальний устрій, про який мріє Солженіцин для майбутньої «Великої Росії».

Солженіцин і російський журнал «Континент» розгорнули полеміку проти теперішньої російської редакції радіо «Свобода». Белоцерковський дає свою аналізу становища в російській редакції. Ідеться про те, яка російська група повинна мати панівний голос у російській редакції. Нас, українців, не дуже цікавить перемога тієї чи тієї групи. Ставлення до неросійських народів від того не зміниться істотно. Воно могло б змінитися, якби у російській редакції переважали справжні демократи, антиімперіялісти й одверті визнавці повної самостійності народів СРСР. На жаль, таких росіян на еміграції небагато, і вони не становлять солідарної групи.

Рекомендуємо цей збірник статей В. Белоцерковського українцям, які знають російську мову.

Богдан Кордюк

ЗМІСТ ЖУРНАЛУ «СУЧАСНІСТЬ» ЗА 1983 РІК

ПОЕЗІЯ

- ЗУЄВСЬКИЙ Олег: Кассіопея ІУ (4); Парафрази ІІ (12).
КАЛИТОВСЬКА Марта: Мініатюри (6).
КАЧУРОВСЬКИЙ Ігор: Чотири поезії (9).
РУБЧАК Богдан: Марену топити (6).
С. С.: Віра Надія Любов (3).
СМОТРИЧ Олександр: Епілоagne (1—2); Десять скупих віршів (11).
ТАРНАВСЬКА Марта: Буденні діалоги на болючі теми (7—8).
ФІШБЕЙН Мойсей: Вечір без колискової (5).
ЧЕРНЕНКО Олександра: Дві поезії (9).

ПЕРЕКЛАДНА ПОЕЗІЯ

- БОДЛЕР Шарль: Веселий мрець. Переклад *Мойсея Фішбейна* (4).
ВАЛЕРІ Поль: Чотири вправи. Переклад *Олега Зусьського* (7—8).
КІТС Джон: Поезії. Переклад *Яра Славутича* (11).
КЮНІЦ Стенлі: Велфлітський кит. Переклад *Богдана Бойчука* (1—2).
НЕРУДА Пабльо: Альберто Рохас Хіменес прилітає. Переклад *Мойсея Фішбейна* (3).
СМІТ Вільям Джей: З книжки «Дерево подорожного». Переклад *Богдана Бойчука* (5).

ПРОЗА

- АНДІЄВСЬКА Емма: Дві казки (6).
СЕНЧЕНКО Іван: Червоноградські оповідки (3).
СНЕГІРЬОВ Гелій: Де собаку зарито (7—8).
СОКІЛ Василь: Дні давньої весни (4).

ПЕРЕКЛАДНА ПРОЗА

- ГОФЕР Ерік: Вибрані думки. Переклад *Юрія Луцького* (9).
ГАРСІЯ-МАРКЕС Габріель: Похорон мами Гранде. Переклад *Богдана Бойчука* (1—2).
РЕНУАР Огюст: Афоризми (4).

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- БАРКА Василь: Світло образів (10).
ГНІЗДОВСЬКИЙ Яків: Про екслібрис (7—8).
ГОЛУБЕНКО Петро: На варті українського відродження (6); Поза межами можливо (12).
ГОРБАЧ Анна-Гая: Моя зустріч з Іриною Вільде (3).
ДАРЕВИЧ Дарія: Великий успіх мистців з України (1—2).
КАЧУРОВСЬКИЙ Ігор: Відгуки творчості Гете в поезії Юрія Клена (3).

КЛИНОВИЙ Юрій: Василь Сімович — мій учитель (4); Юрій Морачевський, його-батьки, його приятель (11, 12).
 КОСАЧ-БОРИСОВА Ісидора: Біографічні повісті про Леся Українку (11).
 КОСТЮК Григорій: Піднятися вище і літати швидше (1—2); Василь Мисик (9).
 Лавреати літературної та наукової нагород Фондації О. та І. Антоновичів (1—2).
 МАЙСТРЕНКО Іван: До 80-ліття Василя Вражливого (9).
 ПАВЛОВСЬКИЙ В. : Футурист з України: Давид Бурлюк (6).
 ПЕВНИЙ Богдан: Діалоги в «елевейторі» і поза ним (4).
 ПЛЮЩ Леонід: Дещо про запахи слів Миколи Хвильового (7—8).
 РУБЧАК Богдан: Перемога над прірвою (10).
 СВІТЛИЧНИЙ Іван: Гармонія і алгебра (1—2).
 СМОЛІЙ Іван: Письменник і його середовище (9).
 СОЛОВІЙ Юрій: За горами, за лісами... (9).
 ШЕВЕЛЬОВ Юрій: Кулішеві листи і Куліш у листах (12).
 ШКАНДРІЙ Мирослав: Літературна політика в Україні 1971-1981 (1—2); Микола Хвильовий (5).

ТЕАТР І МУЗИКА

ВИТВИЦЬКИЙ Василь: Кароль Шимановський (1—2); Ходіння по муках (11).
 ГІРНЯК Йосип: До сторіччя з дня народження Катерини Рубчаківної (7—8).
 МАРКАДЕ Валентина: Театр Леся Курбаса (1—2).
 РЕВУЦЬКИЙ Валеріян: Ювілейний диптих (5).
 СОРОКЕР Яків: Музичне життя в Ізраїлі (5).
 ФІЯЛА Юрій: Ігор Стравінський: естетика, творчість, безсмертя (1—2).

СУСПІЛЬСТВО, ІСТОРІЯ, ПОЛІТИКА, НАУКА

БЕЗАНСОН Ален: Пам'ятати й досліджувати (10).
 БУДУРОВИЧ Богдан: Ватикан, Польща й Українська Католицька Церква напередодні другої світової війни (12).
 ВИТВИЦЬКИЙ Богдан: Новий рецепт ефективності суспільного ладу (1—2).
 ГАВРИЛИШИН Богдан: Радянський Союз (1—2).
 ГРИШКО Василь: Від «Маніфесту» до голокосту (12).
 ГУНЧАК Тарас: УПА в західних архівах (1—2).
 ГЕЙБЕР Ісак: Залізобетонний «Вася» йде в атаку на Захід (1—2); Черга як соціальне явище (7—8); Людина «нового типу» (11).
 ЖУКОВСЬКИЙ Аркадій: Тогочасна франкомовна преса про голод на Україні 1932-33 (10).
 З послання Патріярха Йосифа (1—2).
 ІЛЬНИЦЬКИЙ Роман: Слово з нагоди 40-річчя УПА (1—2).
 ЛЕБЕДЬ Микола: Організація протинімецького опору 1941-1943 років (1-2).
 ЛОПАТИНСЬКИЙ Юрій: УПА — збройна сила українського народу (1—2).
 МАКСУДОВ: Демографічні втрати населення України в 1927-38 роках (10).
 МАЛІНКОВИЧ Володимир: Звиви національної політики більшовиків: Ленін і Сталін (3); Голод 1933 року на Україні (10).
 МАРКУСЬ Василь: Білі плями в дослідженні біографії С. Петлюри (10).
 МЕНАКІР Яків: Замордоване селянство (10).

- МОРОЗ Валентин: Голод 33 року й українізація (10).
 НАГІРНИЙ Володимир: Західня інтелігенція та Радянський Союз (1—2).
 ПРИЩАК Омелян: Місце Липинського в українській інтелектуальній історії (1—2).
 ПРОКОП Мирослав: Програмові процеси в ОУН під час другої світової війни і питання політичної програми ОУН (1—2); На новому етапі національної політики КПРС (4); У сорокріччя III надзвичайного великого збору ОУН (7—8).
 ПРОЦЮК Степан: Економічне становище України на початку XIX сторіччя (7—8).
 РЕШЕТАР Джон С. : Розуміння й непорозуміння при студіях над історією України в США (3).
 СВІТЛИЧНА Надія: Погром з продовженням (3, 4); З живучого племені Дон Кіхотів (9, 10).
 СОДОЛЬ Петро: Організаційна структура УПА (1—2).
 СТАРОСОЛЬСЬКИЙ Юрій: «У безконечній черзі» (9).
 СТАХІВ Євген: УПА в радянських публікаціях (1—2).
 ШЕВЕЛЬОВ Юрій: Українізація: радянська політика 1925-32 років (5).

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- Ж. О. Життя в «Андрополісі» (4).
 КАМІНСЬКИЙ Анатоль: Становище на Україні, питання самооборони народу і роля еміграції (6); У дзеркалі радянської преси (7—8); Чи врятує колективний підряд радянську агрикультуру (9); Чи тільки підпілля? (11).
 КОРДЮК Богдан: У лабетах КГБ (6).
 ОСАДЧУК Богдан: Подвійна мораль чи роздвоєння свідомості? (5); Від брежнєвщини до андроповщини (11).
 Підвищення заробітної платні не передбачається (4).
 СВІТЛИЧНА Надія: Деякі підсумки репресій на Україні в 1982 році (1—2); Закон і українські політв'язні (7—8).
 СУСЛЕНСЬКИЙ Яків: Ще раз про українців і євреїв (3).
 ТОМІНА Здена: Празька весна (6).

СПОГАДИ

- ГУМЕННА Докія: Діти з очима суддів (5).
 Л. К. : Шляхами зв'язкової (10, 11).
 СОКІЛ Василь: Дещо про повоєнний літературно-мистецький Харків (7—8).
 Харківський університет очима колишніх студентів (1—2).

СИЛЮЕТИ

- КОШЕЛІВЕЦЬ Іван: Євген Шаблювський (3).
 КУБІЙОВИЧ Володимир: Мої приятелі, співробітники, колеги (12).
 НАГАЙЛО Богдан: Здена Томіна і Празька зима (6).
 ОДАРЧЕНКО Петро: Ісидора Петрівна Косач-Борисова (11).

ТАРНАВСЬКИЙ Остап: Дві силуети Ірини Вільде (6).
ХЕЙФЕЦ Михайло: В'ячеслав Чорновіл — зеківський генерал (4, 5).
ЧОРНИЙ Іван: Лев Ребет (6).

ПОДОРОЖНІ НОТАТКИ

ГОРБАЧ Анна-Галя: Південно-буковинськими пляями (7—8).
ПАЛІЙ Ліда: Приречена плавба (6).

ІНТЕРВ'Ю

Афганістан потребує допомоги. Розмова з Філіппом Огойаром (*В. Малі-кович*) (10).
Розмова з Георгієм Костакісом (*Д. Орловська*) (1—2).

ДОКУМЕНТАЦІЯ, ПУБЛІКАЦІЇ

АЛДАНОВ Марк: Третій Рим і Третій Інтернаціонал (5).
Витяг з вироку у справі греко-католицьких священників (6).
Відкритий лист до президента США Р. Рейгана (4).
Звернення ініціативної групи студентів національних меншостей Польської Народної Республіки (3).
Ми сподіваємося... (7—8).
На засланні заарештовано Зоряна Попадюка (3).
Наступ нової валуєщини на українську мову (11).
Проголошення президентом Регеном дня Української Гельсінкської Групи (1—2).
Програмові засади Братства Тарасівців (1—2).
Самвидавне повідомлення про переслідування родини Йосипа Терелі (3).
СТУС Василь: З таборового зошита (11).
ТЕРЛЯЦКАС А.: Ще раз про євреїв та литовців (9).
«Хроника текущих событий» про Михайла Гориня (9).
Церква в радянських республіках. Україна (6).
Чергова акція Товариства єврейсько-українських зв'язків в Ізраїлі (7—8).

ДИСКУСІЯ, РОЗМОВИ

ІЛЬНИЦЬКИЙ Роман: Постскрипtum до дискусії про єдність і роз'єднання (5).
МАКСУДОВ: Чи треба продавати хліб Радянському Союзові? (11).
МЮГЕ Сергій: Магія слова (1—2).
ЦИМБАЛІСТИЙ Богдан: Зауваження до постскриптума Романа Ільницького (6).

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

АБРАМОВИЧ Арон: В решающей войне. Участие и роль евреев в войне против нацизма. Тель-Авив, 1981. — *Іван Литвищенко* (3).

- БАЛЕЙ Петро: Обезвласнене суспільство. Льос-Анджелес, 1981. — *Степан Прошок* (1—2).
- БЕЛОЦЕРКОВСКИЙ Вадим, Из портативного ГУЛага российской эмиграции. Мюнхен, 1983. — *Богдан Кордюк* (12).
- КОЗАК Едвард: На хлопський розум Гриця Зозулі. 1982. — *Анна-Гая Горбач* (1—2).
- МАЛЕЦЬКИЙ Мирослав, Без ілюзій. Торонто—Нью-Йорк—Мюнхен, — *М. П.* (7—8).
- ШТУРМАН Дора, Мертвые хватают живых, Лондон, 1982. — *Євгенія Фрадкіна* (6).
- FARMER Kenneth C., Ukrainian Nationalism in the Post-Stalin Era. The Hague. 1980. — *Олег Федишин* (7—8).
- MAGOCSI Paul, ZAPLETAL Florian, Holzkirchen in der Karpaten. Wien, 1982. — *Святослав Гординський* (1—2).
- NAHIRNY Wladimir, The Russian intelligentsia. New Brunswick, 1983. — *Тарас Гунчак* (5).
- ROSEN Donia, The Forest, My Friend. New York, 1971. — *Яків Сусленський* (9).

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

- БРИЗГУН-СОКОЛИК Оксана: Мистецьке Торонто (5).
- Виставка до сторіччя народження Олекси Грищенка (9).
- ДАНКО Осип: Українська тема в угорських публікаціях після другої світової війни (3).
- Запит італійки про українських баптистів «схвилював» «Радянську Україну» (6).
- З радянської преси (10).
- Калуш — як приклад «інтернаціоналізації» (9).
- Короткі вістки (3, 4).
- Лавреати нагороди Нобеля '83 (11).
- Порожні обіцянки викликають незадоволення населення (9).
- Посилення русифікації шкільництва (7—8).
- Протест проти русифікації (11).
- Проти безпідставних обвинувачень (6).
- Радянська пошта на службі репресій (7—8).
- РЕВУЦЬКИЙ Валеріян: Дещо про премії ім. Т. Шевченка (7—8); Розрахунок з совістю (11).
- С. Г.: Культура Української РСР на показі в Австрії (9).
- Таємна постанова в справі русифікації (9).
- Щербицький прикручує мутри (9).

ПОСМЕРТНІ ЗГАДКИ

- ЛОПАТИНСЬКИЙ Юрій (1—2).
- ТЕН Борис (5).
- ЧОРНИЙ Іван (9).

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

- НАУМОВИЧ Софія (11).
- СТРУМІНСЬКИЙ Богдан (7—8).

Зміст

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- 3 *Олег Зусьвський*: Парафрази II.
7 *Юрій Шевельов*: Кулішеві листи і Куліш у листах.
39 *Юрій Клиновий*: Юрій Морачевський, його батьки, його приятель.
58 *Петро Годубенко*: Поза межами можливого: памфлети Миколи Хвильового.

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 72 *Василь Гришко*: Від «Маніфесту» до голокосту.
92 *Богдан Будоурович*: Ватикан, Польща й Українська Католицька Церква напередодні другої світової війни.

СИЛЮЕТИ

- 106 *Володимир Кубійович*: Мої приятелі, співробітники, колеги.

РЕЦЕНЗІЇ

- 121 *Богдан Кордюк*: Проти російського імперіялізму і централізму.
123 Зміст журналу «Сучасність» за 1983 рік.

Адреси наших представників

<i>Австралія:</i>	Library & Book Supply 16 a Prospect Street Glenroy, Vic. — 3046
<i>Аргентина:</i>	Dr. M. Wasylyk Cooperativa de Credito „Renacimiento” Maza 144 Buenos Aires
<i>Велико- британія:</i>	Mr. S. Wasylko 4, The Hollows Silverdale, Wilford Nottingham
<i>Ізраїль:</i>	G. Shakhnovich Harav Maymon St. 2, Apt. 31 Bat — Yam
<i>Канада:</i>	Nina Ilnytzkyj 254 West 31st St. 8th Floor New York, N. Y. 10001
<i>США:</i>	Nina Ilnytzkyj 254 West 31st St. 8th Floor New York, N. Y. 10001
<i>Швейцарія:</i>	Dr. Roman Prokòp Muristrasse 82 3006 Bern
<i>Швеція:</i>	Kyrylo Harbar Box 1062 141 22 Huddinge 1

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ

місячника «СУЧАСНІСТЬ»

на 1983 рік

одно число: річно:

Австралія	3.—	30.— дол.
Австрія	45.—	450.— шил.
Англія	1.25	12.50 фун.
Аргентина	7000.—	70.000.— пез.
Бельгія	100.—	1.000.— б. фр.
Бразилія	200.—	2.000.— н. круз.
Венесуела	3.50	35.— ам. дол.
Голляндія	7.—	70.— гул.
Ізраїль	20.—	200.— шек.
Канада	3.50	35.— ам. дол.
Німеччина	6.—	60.— н. м.
США	3.50	35.— ам. дол.
Франція	15.—	150.— ф. фр.
Швайцарія	6.—	60.— ш. фр.
Швеція	15.—	150.— к.

Додаткові кошти передплати нашого журналу летунською поштою до Канади і США становлять 22.— ам. дол. річно.

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних представників і кольпортерів виставляти чеки на прізвища представників даної країни.

Передплати з країн, де немає представництва, просимо пересилати безпосередньо на адресу адміністрації в Мюнхені і виготовляти чеки на Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.

Адреси для влат: Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.
Müllerstr. 33, Rgb., 8000 München 5

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
Promenadeplatz, 8000 München 2
Kto Nr. 22/20457

Postscheckkonto PSchA München
Kto Nr. 22278-809

Леонід Плющ У КАРНАВАЛІ ІСТОРІЇ

Мюнхен, 1981, 374 ст. Обкладинка Любослава Гуцалюка.

Переклад з російської і редакція Марка Царинника.

Автобіографічна розповідь людини, яка чотири роки була об'єктом експериментів «психіатрів» КГБ,

— історія розчарування й каяття комсомольця, який прозрів,

— етапи боротьби молодого ідеаліста й вченого проти насильства комуністичного апарату терору над людиною,

— історія космополіта, якому російська шовіністична лихоманка допомагає усвідомити своє власне національне я і стати активним учасником українського руху опору,

— першоджерельна документація для вивчення суспільно-політичних та національних процесів в Україні та дисидентського руху в СРСР взагалі,

Ціна 16 ам. дол.

Йосип Гірняк СПОМИНИ

Нью-Йорк, 1982, 485 стор. У твердій обкладинці. Упорядкував Богдан Бойчук. Мистецьке оформлення Ореста Слупчинського. 52 стор. фотографій.

Спомини Йосипа Гірняка — від раннього дитинства до еміграції — це не тільки автобіографія автора. Це історія українського театру взагалі, історія «Березоля», з біографіями акторів української сцени. Це також розповідь очевидця про події і культурне життя України, яка захоплює читача від першої до останньої сторінки.

Ціна 23 ам. дол.

Замовлення на всі видання «Сучасности» висилати на адреси В-ва:

В Європі:

Sucasnist

Müllerstr. 33, Rgb.

8000 München 5

Federal Republic of Germany

У США і Канаді:

Nina Hnytzkyj

254 West 31st St. 8th Floor

New York, N. Y. 10001

USA